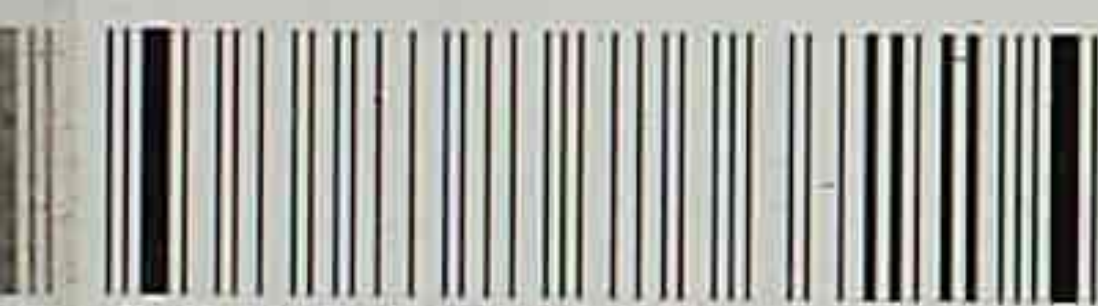

М

I 19915

001062472

COBISS ©

ИВАН ЂАЈА
•
ДУБРОВАЧКИ РАЗГОВОРИ

Београд
1977

I-19915

121218567

ИВАН ЂАЈА

ДУБРОВАЧКИ РАЗГОВОРИ

Београд
1977

К. И. Бр. 62472

НИВАН ДАТА

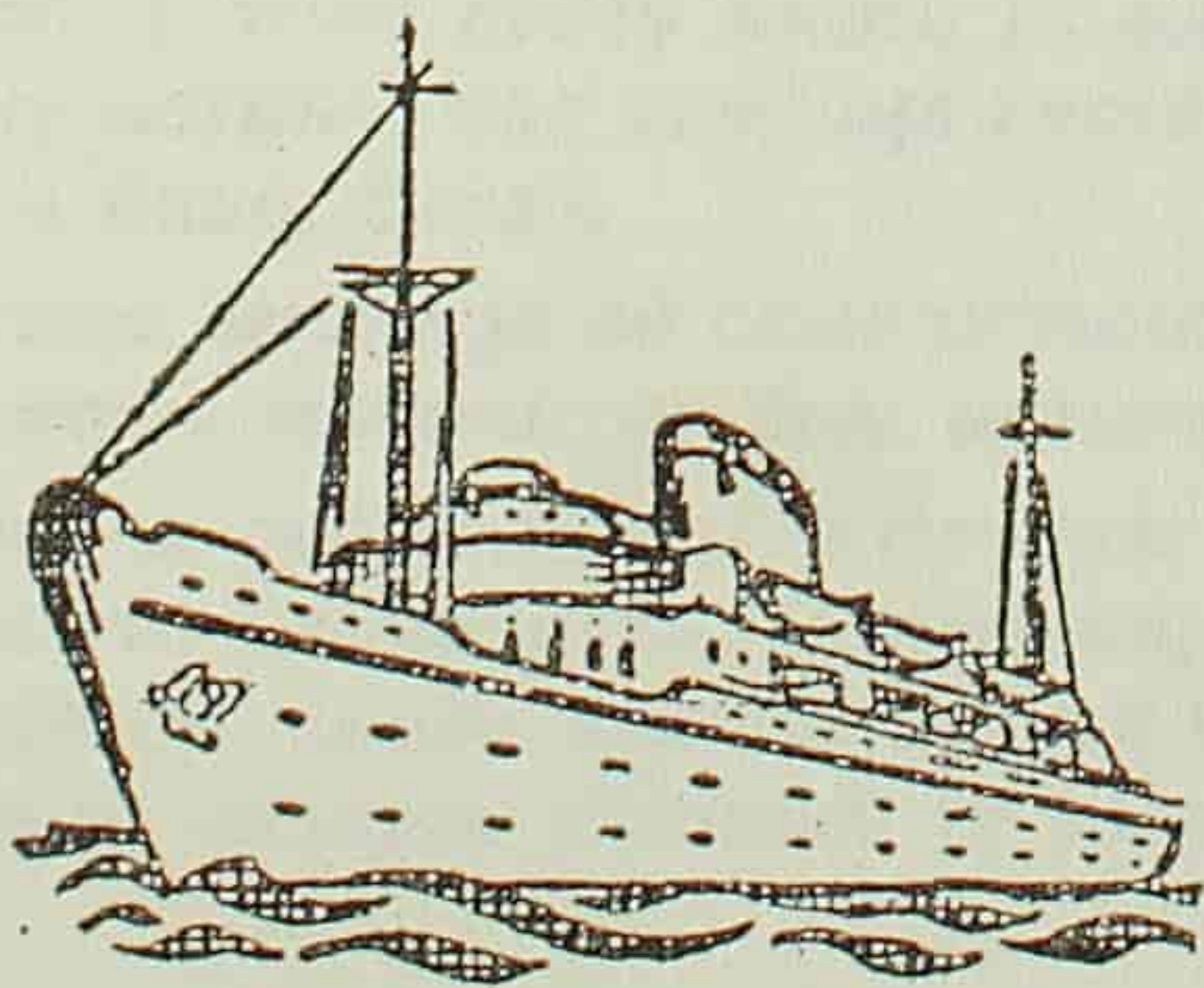
ДЪЛБОКАТА НА РАБОТНИ

1977

усіомени

Марка Мураїша

УВОД

У овој књизи налазе се разговори што их воде неколико пријатеља у Дубровнику.

Као што обично бива, и ове пријатеље окупља задовољство размене мисли, дељења заједничких утисака, а не одређени предмет разговора.

У ћудљиву току њихових састанака, прелазе са безначајних ствари садашњег тренутка на велика и вечна питања. У њиховим мислима нема ничега новог: они то знају и није их за то брига. Јер знају и то да је свака идеја до које сами долазимо размишљањем и искуством за нас (а за себе човек и мисли) као да смо први дошли до ње; а и усвајање туђега мишљења једно је лично откриће, јер тиме откривамо у себи оно што га је присвојило и одјеке које је у нама изазвало. У другима најбоље откривамо себе.

Осим тога, они више воле размену, укрштање и сукоб идеја од самих идеја.

Јер оно што највише вреди у људскоме духу јесте његова слобода да мисли и моћ да туђу слободу схвати; а тек у другој реду вреди оно што се мишљу може постићи.

Због тога никад човек није лепши него кад у потпуној слободи (а како би и могао друкчије!) тражи и претреса је кад мисли да ју је нашао. У томе ставу много је лепши него кад суревњиво чува стечену истину, као тврдица своје благо — које сутра већ може не бити више благо.

Тражење истине лепше је од саме истине, јер је људско дело којим се човек може подичити; док истина постоји ван њега.

Кад наиђемо на своје мисли у других, који су их пре нас изразили, нека нас то не жалости. Напротив, радујмо се што смо им нашли потврде од умова можда бољих од нашега. А првенство мисли је често заслуга уколико је заслуга раније доћи на овај свет.

Људи увек наново откривају прастаре мисли. То је највеће задовољство које им је дато, и које им не треба одузети. Стога не претресајмо одвише књиге да бисмо дознали шта је све у њима, већ само толико да бисмо научили мислити и да бисмо пронашли мудрост живота.

Разговори

I ДОЛАЗАК

Кад је тог јутра, последњих дана фебруара 1939. године, Милован Ранковић, на путу за Дубровник, изишао из воза у Ускопљу, осетио је дах пролећа. Ваздух је био млак, небо је било плаво. Војници су се умивали на чесми. У локви крај локомотиве купали су се врапци.

Док се воз премештао с једног колосека на други, Ранковић је шетао пред малом станицом посматрајући људе, удишући приморски ваздух после две ноћи проведене у загушљивим колима. По каткад је бацао поглед на оближње брдо иза којег је знао да лежи Дубровник, у коме ће бити за који часак.

У Београду је оставио зиму и влагу, а сад ето га одједном у божанственом пролећу. Тамо је тешко дисао, нешто му је притискивало груди, а сада не може да се надише овог ваздуха од којег му се груди шире.

Онога дана када је пошао на пут беснела је кошава. Кад се увече нашао на станици са својом синовицом, која је дошла да га отпрати, у навали путника, на помисао да мора две ноћи провести у колима, Ранковић се скоро покајао што се одлучио путовати. И да га синовица није уверила да је већ крајње време да оде на опоравак, био би се вратио својој кући.

Дошли су на станицу на читав сат пред полазак воза, да би Милован нашао места у колима. Стајали су у чекаоници код самих врата, не би ли међу првима ушли у воз. Кад су се врата отворила, похитали су са пртљагом у рукама. Али кад су ушли у кола, ова су већ била пуна путника који су се раније сместили. „И овде, помисли Милован, постоје 'споредна врата' и правила која се изигравају саучесништвом оних који су ту да пазе да се не прекршују“.

Привирише у неколико одељења; била су пуна. На крај кола, у једном одељку од осам места било је седам путника. Један млађи човек, који је седео крај прозора, заузимао је два места, држећи поред себе ручни ковчежић од плаве коже на који се био налактио. Милован је стајао на уласку одељка, са пртљагом

у руци, и с осмехом у белој бради гледао је чежњиво плави ковчег и његовог господара. Али како овај није учинио ни један покрет, као да се није досетио у чему је ствар, Милован га запита својим благим гласом:

— Молим Вас, господине, је ли то место слободно?

Онај господин премести ковчежић на другу страну, не рекавши ништа и окрену леђа.

Сад је Миловану остајало још само да смести свој пртљаг, два ручна ковчега средње величине. Гледао је мреже повише путничких глава, у којима је пртљаг био расут а један мушки шешир заузимао је место где би Милованов пртљаг могао лепо стати, кад би се само мало помакнуло оно умотано ћебе притегнуто жутим кајасима. Милован је очекивао да ће му когод учинити места; али како се нико није мицао, он са много пажње, као да дотиче какву светињу, узеде обема рукама онај шешир и, увек са доброћудним осмехом, окрену се путницима. Тада му путник који је седео уз врата готово отрже предмет из руку. Помакнувши увијено ћебе, Милован уз помоћ своје синовице смести свој пртљаг у мрежу.

Са изразом задовољства што је срећно свршио тај посао, Милован изиђе са синовицом у ходник где се стадоше опрашати. Она га пољуби у руку, он је пољуби у чело. Држећи његову руку у својој, синовица му је препоручивала да се чува и да јој пише. У ствари понављала је оно што му је раније рекла, само да би још који тренутак били заједно. Али један путник који је с муком пред собом провлачио пртљаг уским ходником, оштрим гласом: „Молим за пролаз“ опомену их да се морају растати. Као да ти тренуци у колскоме ходнику нису често последњи које ћемо заједно провести на растанку за навек!

Вративши се у одељак, Милован смести како-тако свој широки труп између наслона седишта и окренутих леђа свога суседа, а за његове окраће ноге било је већ места између дугачких ногу сапутника који је седео према њему.

У пуноме одељку нико није ни с ким разговарао; владала је нека затегнутост и хладноћа међу тим светом чији су се лактови додиривали. Напољу је кошава лудо завијала, наносећи на махове на окно дим и пару једне локомотиве, кроз које су се електричне лампе у висини црвениле као сунце што се пробија кроз маглу. Гледајући своје сапутнике, Милован је говорио у себи:

— Ето ти целе људске беде у овоме одељку друге класе. Није истина да је човек „дружевна животиња“. Људе везује једино корист коју извлаче једни од других. Где те користи нема, они се не трпе.

Притешњен на свом месту, он који је и иначе тешко дисао, нелагодно се осећао и мислио је како би његов сусед могао свој плави ковчежић ставити и другде него поред себе, па би тада било више места. Али Милован се није љутио, већ га је забављала та нељубазност, то непријатељство готово, којим се обично дочекује у возу нови сапутник. Њега су људске глупости и увреде толико занимале као документи о људској природи, да их није примао к срцу ни онда када су њему биле упућене, већ су изазивале у њему неко задовољство, изражено осмехом очију, задовољство онога који наилази на сјајне потврде свога мишљења.

— Овде, као и у макојој другој прилици, свако мисли само на себе, размишљао је даље Милован. А, мора се признати, и то ми је нека удобност! Стрпати осам особа које се не познају, које је случај окупио, да проведу заједно ноћ у овим загушљивим колима. Нико од нас који смо овде не би без велике невоље пристао да у каквој крчми спава у истој соби са непознатим особама; а овде ћемо спавати једни на другима. И ко би рекао да железнице постоје више од једног века. Много удобније сам у својој младости путовао под арњевима на сену од Палежа до Ваљева... И ове три класе, и то је којешта! У првој је најудобније, а у њој се возе они који ништа не плаћају; у другој се возе они који плаћају, као ја, пола карте; у трећој плаћају целу карту. Тако да најскупље плаћају они који седе на тврдој дасци.

Воз је прошао, протутњио је преко савског моста. На некој малој станици после Земуне, путник који је седео према Миловану у углу крај прозора, старији господин у кратком капуту постављеном крзном, сиђе с воза. Онај дугоноги који је седео до њега брзо заузе слободно место, обрадован приликом која се изненада указала да може наслонити главу у једном куту.

Путници су већином дремали. Младић крај врата је непрекидно пушио. Ваздух је био прегрејан, сув, дражио је нос и грло прашином жареном на радијатору.

По поноћи, у оквиру замагљеног окна почеше прелетати електричне светиљке веће станице, на којој Милован треба да мења воз. Један од сапутника помаже му да скине пртљаг из мреже, и пошто се провукао ходником у којем су стајали путници, стаде опрезно силазити наузгач оним стрмим и окрњеним вагонским степеницама, извлачећи с муком пртљаг што су га тешка врата била притиснула. Носач прихвати Милованове ствари, упрти их ременом на леђа, па преко многобројних колосека, газећи снег и блато, под оштром електричном светлошћу, у групи путника, похиташе да уграбе места у маломе возу који је на уској пруги, у диму што је излазио из несразмерно велике округле капе мале локомотиве, био спреман да Милована одведе до Сарајева.

Милован је сада седео у колима која су му се чинила, према оном другом возу, као каква играчка. Био је сам у одељењу и дремао је на прекиде. Слушајући ону лупу точкова у бржем ритму и вишим тоновима него обичног воза, Милован је говорио у себи: „Хајд, хајд, босански коњићу мој! Ти се много журиш, видим ја, али полако одмичеш. Шта ћеш, кад су ти кратке ножице!“

Размишљао је како ће сутра бити у Дубровнику, крај мора, где ће бити благо сунце и вртови у цвету.

У свануће указала су се босанска брда под снегом. Воз је до Сарајева готово увек ишао уза саму реку, зарубљену ледом на неким местима, и вијугао је као и она.

У Сарајеву прекид вожње од неколико сати. У једној крчми пред станицом попио је Милован чај и ручао оно што му је синовица била спремила. Слушао је говор сељака, разговарао с онима који су били за истим столом. Затим се мало прошетао по лапавици, па је пред вече наставио пут.

Ноћ је брзо пала. Воз је хуктао пењући се зупчастом пругом уз Иван Планину. Преваливши је, јурио је сада једва обуздан свим својим кочницама.

Прешавши Мостар, Милован је заспао. А кад се по поноћи пробудио, обрисавши замагљено окно угледао је предео као из снова: у великоме кругу, међу голим сивим брдима, лежи огледало језера Поповог Поља, без иједног набора, пуно звезда као и небо. Милован спусти окно. И тада му груди испуни свеж ваздух који је својом благошћу и мирисом одавао близину морских обала без зиме, где у ово доба бадем прецветава.

Воз је дуго, до сванућа, послушно ишао и за најмањом вијугом обале, те сваки час оно што је напред остајало је позади, оно што је десно премештало се на лево. Милован је, радујући се да ће ускоро стићи мети свог путовања, певушио у ритму точкова малог воза, у коме је било неке радосне ужурбаности.

Кад се разданило, језеро је било одмакло а указао се предео голог сурога стења, каква мора изгледати површина месеца или какве изумрле планете. Али убрзо затим су се почели појављивати бокори и жбунови зеленила, а у долинама зелени доци ограђени наслаганим камењем.

Пре него што ће почети да се спушта ка Гружу, воз се у Ускопљу подели на два дела: један за Херцег-Нови и Зеленику, други за Дубровник. И док се Милован шетао пред својим колима, грануло је сунце, право пролетње сунце, које доноси топлоту и радост. Улазећи у кола Милован је размишљао о чуду које је ове ноћи видео: зима одвојена од пролећа једном планином.

Ни једна зима до сада није Ранковићу тако тешко пала као ова: сипња, нередован рад срца и, најзад, некаква грипа. Све га је то нагнало да потражи опоравка на приморју. Изабрао је Дубровник. Јер за људе као што је књижевник Милован Ранковић, опоравак тела не иде без уживања духа. А за ово последње највише му је обећавао Дубровник.

Ранковић је раније био само једанпут у Дубровнику, давно, пред Балкански рат, али је од тог давнашњег и кратког боравка био сачувао такве успомене на природу, људе и прошлост, да је увек желео да се врати. И ето, тек ће му се данас, после готово тридест година, остварити та жеља кад, преваливши седамдесету, тражи опоравка здрављу које је још недавно изгледало неокрњено.

Воз се сада спуштао ка Ријечи Дубровачкој, захуктао од напора кочења, налазећи се по изласку из сваког тунела тек на неколико метара испод онога места где је малочас у супротном правцу прошао.

Зеленило је постајало све чешће и бујније. Појавили су се први чемпреси, уз једну малу камену капелу крај саме пруге, и било их је све више: малих да би се могли у прозору држати, високих, до неба високих, тананих, тамно зелених, који су целој околини наметали лик своје личности.

Силажење дуж Ријеке Дубровачке изазвало је у срцу Милована Ранковића праву детињску радост, одушевљење какво давно није био осетио. Чудио се што су боје тако живе, што је вода толико плава на неким местима, толико зелена на другим, што је тај предео, којег се међутим добро сећао, толико леп. Сад је опазио колико слике временом избледе у успомени, као фотографије дуго држане на зиду. Кроз густо зеленило дрвећа, шибља и жбунова, које се као зид уздизао дуж пруге, указивали су се на махове у сунчаном зраку: бела камена обала са баркама, куће и запуштени дворови, Мокошица на купастом брегу, многа позната места некадашњих шетња. Сву ту лепоту оживљавале су успомене из младости, и Ранковић, наслоњен на отворено окно вагона, гледајући све то, милован ветром пуним мириса и дахова којих се присећао, лепршаве седе косе и браде, непомичног осмеха и притворених очију, предавао се правом физичком уживању, које увек крунише уживања духа.

У Шумету, последњој станици пред Гружем, убоше сељаци и сељанке у воз. Гледајући лепе црте њихове мушкости и женскости, дивећи се лепоти и уредности њихове ношње, уживајући у звучности њихова говора, Милован Ранковић је осећао да је међу својима. Све препирке пуне мрзости из последњих година

њега нису поколебале. Он је остао високо изнад беде и ниских страсти садашњице, са дубоким презирањем једног уметника према политичарима уопште, и са жарком љубављу према народу, љубављу неуморног скупљача народних умотворина и одличног познаваоца нашег фолклора и народног говора.

Милован Ранковић годинама се дописивао са каноником дум-Ником Скочибухом, жупником на једном острву близу Дубровника, који је у својим слободним часовима био археолог, историчар својег острва, писац речника синонима српскохрватског језика. За тај лексикографски посао Ранковић му је био од велике помоћи, јер је као ретко ко познавао народни говор, нарочито Србије и Босне. У замену, дум-Нико је слао Ранковићу податке о народним обичајима по острвима, народне умотворине, праве послastiце којима се његов пријатељ наслађивао.

Ранковић се упознао са Скочибухом приликом свога првог боравка у Дубровнику. Од онда се нису више видели, али су дописивањем постали присни пријатељи.

Изгубивши стару мајку, Скочибуха је затражио пензију и настанио се у Граду. Старог господског порекла, не желећи никада бити што више од сеоског жупника, богат са скромности своје, страшећи се почести и титула, страсно је чувао своју слободу пазећи да никоме ни за што не буде обавезан.

Чим је дознао за долазак свога пријатеља, дум-Нико је пошао у Груж да га пронађе у Хотелу Петка. И нађе га где пије кафу под одрином. Познадоше се одмах, загрлише се, помало збуњени и прилично узбуђени. Сели су један поред другога, ћутећи неколико тренутака, обузети радошћу састанка и истим болним утиском, видећи колико се слика коју су један о другоме били сачували у успомени разликовали од садашње. Као што се дешава увек кад се људи нађу после дугог времена и кад имају много да кажу један другоме, нису знали шта ће рећи, већ су почели најобичнијим и најскоријим стварима: дум-Нико се распитивао како је Милован путовао, кад је пошао из Београда, какво је време тамо, а Милован је питао свога пријатеља је ли доручковао, чиме га може понудити.

Мали пароброд, бео и сјајан, са тробојном заставом, пристаде уз обалу и читав талас народа, с острва и из околине, изли се пред њима у вреви и жагору. Шаренило ношње, узвици и довикивања, кретање бродова, море које блешти с тамном боровом Петком у позадини и зидом чемпреса на Михајлу, та дивна жива слика опијала је Милована. И кад се пријатељи поново погледаше, стара слика коју су били сачували један о другоме била је већ избрисана; чинило им се да се нису променили за ових тридесет година откад се нису видели, да су увек били такви.

Тада тек осетише да оживљује њихово пријатељство, и Милован стеже руку свога пријатеља, наслоњену на јабуку црне палице, рекавши:

— Лепо ли је овде!

— Е, лијепо, одговори дум-Нико нешто тужним гласом, ставивши руку Миловану на раме.

Још су неко време обојица гледали променљиву слику пред собом, постајући нешто говорљивији, распитујући се о заједничким познаницима. А кад се у њима унеколико смирило:

— Него знаш што, рече дум-Нико, сад ћеш поћи са мном у Град. Све је спремно. Уфам се да ће ти бити добро. Имаћеш лијепу камару и прекрасан бардин.

Милован рече момку да му изнесе пртљаг и донесе рачун. Потом устадоше и пођоше. Милован, омањег раста и трбушаст, са ногама у ногавицама широким као два ступа, крупне главе, висока чела, духовитог, доброћудног осмеха у дугој бради, врло благог и топлог погледа под црним већама које су међу белином косе и браде одавале неки унутрашњи плам и младост. Дум-Нико, висок, крупан, широких леђа нешто повијених, црвена врата, од чега су одударале врло нежне црте лица, сетан поглед иза златних наочара и танак нешто дужи нос.

Као што су на изглед били различни, дум-Нико Скочибуха и Милован Ранковић разликовали су се и по своме образовању, и по својим схватањима, и по средини у којој су постали и живели. А ипак су били велики пријатељи. И управо стога су били ретки пријатељи што их је спајало нешто дубље од онога што везује једномишљенике.

На Милованов предлог сели су у „кароцу“ а не у ауто, да би боље видели. Гледао је Милован Грушку луку, велике црне трговачке бродове, путничке беле и сјајне, катарке и једра трабакула и брацера, на којима се крчмило вино и уље, или са којих се искрцавао песак, камен, дрво, гледао је онај народ сељака, радника, мрнара, продаваца рибе и зелени, „факина“, и радовао се на помисао какво ће то уживање бити шетати беспослен на млакоме сунцу међу тим људима и стварима, застајкивати, гледати и ослушкивати најмелодичнији говор нашег језика.

Од луке, пут, одвише узан за саобраћај кола, трамваја и пешака, стрмо се пење, између Грушког поља с леве стране и реда лепих нових двораца, с десне стране, са цветним белим терасама са којих висе вињага и вреже. Одједном успон престаје, ред кућа се прекида, и са једне проширене заравни, сасвим изненада за необавештеног, укаже се широм отворена морска пучина.

— Бониново! узвикну Милован као да је угледао старог познаника. Само још рече кочијашу: Стани де мало, момче! — и остаде нѐм гледајући.

Са те узвишице море је изгледало бескрајна светлуцава површина, као прекривена сјајном крљушти, неуглачана, али без таласа одређеног правца, сва у треперењу, у неком добром расположењу као и човек што се осећа кад пирка тај освежавајући „маестралић“.

С обе стране, као крила каквог амфитеатра, спуштају се стрме обале до мора, изрецканих профила, са чемпресима и тамним боровима, а истурени ртови обала, запљускивани, беле се од пене у коју се претвара плаво море, плаво управо као на оним врло обојеним дописним картама.

— Хоћемо ли? запита дум-Нико након неколико минута.

— Хајдемо, одговори Милован пренувши се.

У том тренутку наиђе, долазећи из града, човек већ старији, али свежа и румена лица, плаве проседе браде, живих покрета у ходу.

— Хеј капетане, ну ходи амо! викну дум-Нико.

А кад се намерник приближио:

— Знаш ли ко је ово?

Капетан застаде као укопан опазивши Милована.

— Ама јесте ли ви то, госпару Миловане? рече после неколико тренутака.

— Ја сам, капетане мој. Тебе није тешко препознати, јер само ти је брада пустила фарбу, што се каже, а иначе си онај исти од пре тридесет година. А смејеш ли се увек онако?

— Е, како не, одговори дум-Нико, што капетан Лесо потврди затресавши се сав и још више поцрвенивши од природног смеха.

— А ће ћете одсјести? запита капетан.

— У госпође Маре, у Бусовини, одговори дум-Нико.

— Дункве ћемо се виђет; а имаћемо што и приповидити, рече капетан Лесо ставивши руку на Милованово раме.

— Е, хајд', адио Лесо, рече дум-Нико, морамо поћ.

— До виђења, капетане мој, рече Милован стежући руку своје пријатељу. Радујем се твоме смеху и причању као и овоме сунцу, и надам се опоравку од једног као и од другог.

На Пилама сиђоше с кола. Милован се окрете, погледа око себе, познаде место некадашњих састанака пред „кафетаријом“, примети гласно да су палме крај пута силно израсле, па се за носачем уском улицом упутише ка Бусовини.

II НА ТАРАЦИ

Неколико дана по Милованову доласку, пре подне, дум-Нико и Божо Гргуревић, професор у пензији, одоше своме пријатељу у Бусовину.

Затекоше га на тараци где се сунча, опружен у дугој столици, у разговору са госпођом Маром, удовицом једног поморца, која му је указала гостопримство у својој лепој и удобној кући.

Степенаст врт био је сав у зеленилу шибља и дрвећа, рузмарина, мирте, палма, ловорике, наранача и лимунова. Са улице се улазило под свод грања, и степеницама од мозаика морског шљунка и маховине узилазило се на широку поплочану тарацу, која се протезала дужином целе куће, пуна сунца, са сенкама грања још неолистале одрине. На поду уз кућу и на затвореном пучу, у виду капитела античког стуба, било је у лонцима мноштво кактуса свих врста и величина, а из жуте земље у удубљењу ниских камених ограда, с обе стране степеница и између тараце и врта, крај „индијских смокава“ цветале су анемоне, зевалице и друго цвеће, које Милован дотле није био видео у вртovima пре маја или јуна. У леји на сред врта било је цвећа, изнад којег су висили велики лимуни, „четруни“, а у једном углу врта голо црно грање бадема носило је још по који од последњих ружичастих цветова, док је унаоколо земља била покривена њиховим опалим круницама и сувим иглама оближњег бора. У другоме куту кајсија је отварала своје прве пупољке.

Божо Гргуревић и Милован Ранковић већ после првог сусрета и разговора били су се спријатељили. Из имућне породице „арматура“ из времена пловидбе на једро, из Дубровачке Ријеке, Гргуревић је по свршеној класичној гимназији у Дубровнику студирао у Падови, Фиренци и Риму. Одушевљен најпре медицинским студијама, неко време асистент анатомије, прекинуо их је пред сам крај, да не би морао бити лечник и да би што дуже био студент, те се одао класичним студијама.

Дуго година професор у дубровачкој гимназији, сада у пензији, Божо Гргуревић је живео сам у родитељској кући на Пустијерни, читајући много, свирајући виолончело, дружећи се с малим бројем одабраних пријатеља, међу којима је био дум-Нико Скочибуха.

Седећи под одрином, уз чије се витке келомне увијала још оголела стара лоза, разговарали су о здрављу и болести, о храни, о времену. Тога јутра дувао је лак маестралић и набирао море које се опајало између Ловријенца и Вјешала, и са којег Милован није скидао очију. Он се похвали својим пријатељима како се добро осећа и лако дише, а Гргуревић му рече:

— Е, да, данас пуше маестралић, али ћеш виђети како ће ти бити кад стане пухат шилочина. Немој се тада препастити, јер никоме од нас није тада добро и слабо се спава.

— Откако сам овде, изјави Милован, спавам одлично, како одавно нисам. Ако сањам, само пријатно сањам. Тако сам прошле ноћи сањао свакојако цвеће, које сам редом мирисао и сваки сам мирис осетио. Чудно је да сам њушећи непознато цвеће и траве осетио у сну и нове мирисе, дотле мени непознате. У сну се, дакле, машта протеже и на нос.

— Сумњам, одврати Божо Гргуревић, с осмехом, да се у сну, као и на јави може замислити ишта ново што не би било само комбинација познатог. Као што на јави не можемо замислити неки мирис који нијесмо дотле осјетили, тако исто мислим да се ни у сну то не може догодити. И највећи људски снови изграђени су из стварности... Него кад је реч о сновима, да вам приповидим што сам прије неку ноћ уснио.

У тај мах зазвони звонце у врту, неко са горњег спрата потезе коноп и врата се на врту отворише. Био је то капетан Лесо Калуђеровић, стари поморац који је некада заповедао бродовима професор-Божина оца, редован члан овога друштва, које је радо слушало његове приче и доживљаје и уживало у поморчеву здравом и прилепчивом смеху којем није било равна.

Госпођа Маре послужи друштво розолијом и кафом и седе међу њих.

— Дакле ево шта сам снио, рече Божо Гргуревић испивши чашу на искап.

„Уснио сам чудан сан. И као што бива често у сновима, у њему је било доследно готово све, изузев хронологије. Изгледа да вријеме не постоји за снове те су могући сви скокови и анахронизми. У томе сну било ми је четрнаест година, а говорио сам као што бих говорио данас, кад ми је неколико пута толико љета.

„Дакле снивао сам да сам у четвртом разреду гимназије и да сам пао на испиту из хемије, што одговара стварности, јер у моје вријеме су се на концу свакога годишта полагали испити, и ја сам одиста био пао на испиту из хемије. Са својом раскупусаном књигом у руци сједио сам под једном маслином изнад мора, покушавајући да штогођ научим од те у то вријеме мени мрске науке која ми је била покварила жељно очекивани школски одмор. Море пода мном вукло ме је к себи, насмијано и тамно модро, а борова шума нада мном дошаптавала ми је својим топлим миришљавим дахом, који се мешао са разним смрадовима хемије: „Остави књигу, сиђи у море, па дођи у мој загрљај“! Али ја сам одолео искушењу: нити сам се купао, нити сам пошао у борову шуму, већ сам заспао под маслином.

— То је чврста воља! убаци подругљиво дум-Нико уз слатки смех капетана Леса.

— Него што? Са гледишта учења моје хемије није свеједно што сам заспао, али је моја воља победила примамљива искушења, а то је главно.

— Нека ти буде!

— Дакле заспим мирне савјести и задовољан собом.

— Та ти је добра! рече дум-Нико смејући се срдечно.

— Ма немој ме прекидати... У сну ми се јави велики Лавоазје, оснивач савремене хемије. Појавио се стазом међу маслинама. У власуљи с увојцима, у одијелу својег времена, са кратким хлачама, свиленим бјечвама, плитким цревљама, поштапајући се палицом са сребрном ручицом. Стигавши до мене рече ми врло благим гласом:

— Добар дан, младићу. Шта радите?

„Говорио је својим лијепим језиком, којим сам му и ја одговорио, много течније него што бих умрио да нијесам спавао:

— Учим хемију, јер сам пао на испиту у четвртом разреду гимназије.

— Ах, врло добро, врло добро, рече Француз. Допустите ми да седнем поред вас. Велика је срећа по мене што ме је случај намерио на вас. Имам само пола уре на расположењу. Захваљујем небу што ми је овај кратки силазак на земљу дат у овом пределу који по својој љепоти не уступа онима на небу, и то поред једног младог хемичара двадесетог вијека.

„Ја се на то насмијах, али ме Лавоазје прекиде уозбиљивши се:

— Не, не, господине, иако сте пали на испиту, ја не сумњам да знате више него ја и да ћу имати много да научим од вас.

„Он узме моју књигу и стаде је прелиставати, али сан који је мене савршено научио францускоме говору није био превео

моју хемију нити је био научио Лавоазјеа нашкоме. Прелиставао је књигу и задржавао се само на неким хемијским формулама смешећи се и климајући главом као да их бар у неколико разумије. За то вријеме посматрао сам му врат, не бих ли опазио ожиљак од гијотине, али не видјех ништа.

— Време брзо пролази, рече Лавоазје, затварајући књигу. Ја ћу вам поставити неколико питања из хемије и молим вас да ми на њих одговорите.

— Хоћу, врло радо: али ја сам, господине, пао из хемије. Зар не бисте више волели да вам кажем штогод из историје, на примјер о Револуцији која вам је прекинула живот 1794. године, ако се не варам, и како се завршила...

— Не, не, прекиде ме Лавоазје, одлучно и благо у исти мах, за то сад немам времена. Кажите ми, молим вас, из чега је састављен ваздух?

— То случајно знам, рекох: четири петине азота, једне петине кисеоника, са траговима угљеног диоксида.

— Врло добро, рече Лавоазје, очевидно задовољан; значи да ипак има у науци истина које трају сто и педесет година... Само се промијенило име за једињење угља и кисеоника.

— А шта је то сагоревање? запита ме положивши своју руку на моје раме.

— Сагоревање је спајање тијела које гори с кисеоником, дакле нека врста оксидовања, као што је открио оснивач хемије Лавоазје, рекох ја охрабрен својим знањем.

— Ви сте врло љубазан младић, рече ми Француз с осмехом. А да ли бисте ми сад хтели рећи у неколико ријечи, како данас изгледа хемијска наука, то јест шта се мора данас знати у четвртом разреду гимназије. На примјер, колико има хемијских елемената?

— Да погледам у књигу, рекох. Ето има их осамдесет и девет.

Лавоазје погледа таблицу елемената, па пратећи прстом њихова латинска имена одозго на доле, неке је прелетао, а на другима се мало дуже задржавао, као да види познанике.

— Дакле, рече, има их много више него у моје доба. У мојој хемији има их тридесет, и, као што сам предвиђао, сода и поташа нијесу елементи.

— Има их који су радиоактивни, осмелих се ја, као радиум, ториум.

— А шта је то? запита Лавоазје гледајући ме у очи с осмехом, као да испитује ћака о нечему што ни сам не зна.

— Не бих умео тачно да вам кажем, само знам да ти елементи пуштају неке зраке и честице те се при томе распадају у друге елементе.

— Како у друге елементе? рече Лавоазје узбуђивши се. То не може бити. Пре ће бити да се претварају у неке оксиде.

— Не, не, него баш у елементе, потврдих ја, зато вам то и поменух.

— Гдје је то у вашој књизи?

— О томе нема ништа у мојој књизи.

— Тако је увијек било: у школским књигама нема онога што је најважније.

— Данас се разни елементи претварају једни у друге, о томе сам читао и слушао једно предавање ван школе. Сумпор, а исто тако и алуминиум, претварају се у фосфор.

— Значи, дакле, да су моји претходници алхемичари имали право кад су тражили да то остваре.

— И ово ће вас занимати, господине. Атоми нијесу недјеливи, као што се недавно још мислило; и они су сложени. О томе не знам много да вам кажем, јер то није у програму за мој испит. Али знам толико да су састављени из електрицитета. У средини се налази позитивни електрицитет, а око тог једра обигравају зрна негативног електрицитета, као што планете обигравају око сунца.

— Атоми, Демокрит, Лукреције... говораше за себе Лавоазје, као да нешто изграђује у својој мисли. Затим, обративши се мени: То онда значи да се материја може претворити у нешто што није материја, да се, дакле, може разорити, је ли тако, учени мој младићу?

— Тако је, одговорих поласкан. И да нијесам био пао на испиту, био бих помислио да сам заиста неки млад научник.

— Онда значи, да у хемији све не подлијеже мјерилима, за која сам мислио да су општи закон за материју. То нијесам очекивао, али се неизмјерно радујем. Талет Милећанин, шест вијекова прије Христа, тарући амбру није помишљао да из ње издваја оно што гради материју.

Лавоазје се загледа својим паметним и продорним очима у даљину ка морској пучини и после кратког ћутања рече:

— Према томе мора бити да се елементи разликују једни од других по броју и распореду оних зрнаца електрицитета. Је ли тако?

— Да, да, тако је, присетих се ја. Зна се тачно колико товара једног и другог електрицитета има у разним елементима, те се на основу тога могу поређати у један низ који одговара

њиховој све већој атомској тежини. Атом хидрогена има један товар, а живин их има осамдесет.

— Дакле хемија је тиме постала простија. Ја сам увијек држао да ће хемија поћи тим путем разлагања и упрошћавања. Али нијесам могао помислити да ће се тако далеко отићи. Истина је простија од заблуде. Хемија је простија од алхемије.

— Не бих рекао, усудих се ја, да је данас хемија простија него у ваше вријеме.

— Да, да, насмеја се срдечно Лавоазје, извесно, данас је теже полагасти испите и треба за то имати много више знања. Али ако су испити сложенији, хемија је ипак простија, кад се сви елементи своде на исту праматерију.

— И не само то, додадох, ви сте на чело низа елемената ставили топлоту и светлост. Ваши следбеници нису то усвојили. Али сада се сматра да су светлост и материја исте природе.

— Ето видите да све постаје простије и сиромашније, разноврсност постаје све мања.

— И ово ће вас занимати: недавно сам чуо на радију у једном предавању да сте ви сматрали као главну улогу хемије да раставља и упрошћава и да се у ваше вријеме није помишљало на могућност хемијске синтезе којом би се вештачки добила она једињења што их граде животиње и биљке, и нова једињења која не постоје у природи.

— А да ли се успјело у томе? запита Лавоазје радознано.

— У томе се нарочито успјело. У лабораторијама су добијена таква тијела на хиљаде, тако да је данас човјекова хемија много богатија од хемије неорганиског свијета. Данас се у фабрикама добива и каучук, и бензин, и нешто што замјењује свилу, па и вуну (за њу сам чуо да се добива из млијека, али не знам је ли то тачно) ...

— Биће, биће, зашто да не? рече Лавоазје, и јагње тако чини.

— ... затим сам слушао да се у лабораторијама могу саградити многи лијекови, чак и оне твари које постају у људском организму, у неким жлијездама, и дају одлике мушкости и женскости, јунаштва и материнске љубави.

— Сјајно, сјајно, све то схватам иако ништа о томе не знам, рече Лавоазје одушевљен. Кажите ми, молим вас, још ово, јер вријеме пролази: гдје рекосте оно да сте слушали предавање.

— На радију. А то значи да сам у својој соби, седећи крај једног ковчежића с електричним лампама, слушао предавача који је пред неком другом справом говорио са даљине од стотине километара. А слушам предавања и из Америке.

— Дакле и то се постигло!

— Многа чуда су остварена: Освјетљавамо се и гријемо електрицитетом, њиме се возимо и лијечимо; неки зраци продиру кроз наше тијело те се види наш костур, облик желуца, каверне у плућима, камење у жучи.

Наш разговор прекиде хркање једног хидроавиона са Дивуља, који прелете ниско изнад нас. Лавоазје га узнемирено погледа.

— Ето, човјек је полетео, рекох. Може се готово за један дан прелетјети из Европе у Америку.

— А чему служе те справе?

— Углавном за убијање људи и за рушење градова.

— Тако дакле, рече Лавоазје, не много изненађен. У својим размишљањима на другоме свијету радо сам замишљао да је наука морала напредовати откако сам ја оставио земљу. Сада видим да је отишла много даље него што сам могао замислити. То ви данас морате бити срећни! рече Лавоазје са завишћу.

— Не, одговорих ја. Ми сви мислимо да су људи у ваше вријеме били срећнији, јер данас је човјечанство несрећно.

— Тако смо и ми мислили, драги мој пријатељу, о онима који су били прије нас.

— Недавно смо имали рат који је захватио готово цио свијет, трајао четири пуне године, стао неколико милиона жртава и нагомилао рушевине. Тај рат је плод науке и технике, које су му дале страховито оружје, а сад нам обећавају нов рат још страховитији.

— То ме не изненађује. Знао сам да човјек, који хоће све да мења, остаје увек исти. Зато сам био тако мало радознао да чујем од вас о људима и о њихову друштву. Наука је била увијек изнад људи, иако је они стварају. Она није за њих, чим је не употребљавају само на добро.

— Да, рекох, опште је мишљење данас да наука доноси више зла него добра.

— Драги пријатељу, време је да идем. Велика вам хвала. Желим вам да срећно положите испит, јер на вашем знању за види вам онај кога љубазно назвасте „оснивачем хемије“. Збогом!

„Пробудих се, заврши госпар-Божо; крај моје постеље апарат, на којем сам био почео слушати једно предавање из хемије, био је још укључен. Искључих га и поново заспах, срећан што немам више, на овоме свијету бар, да полажем испите.“

— Што не би требало да те спречава у спремању за онај испит, важнији од свијех, који те очекује тамо горе, рече му подругљиво дум-Нико.

— Али ми не мислимо да се ускоро пријављујемо на тај испит, учини примедбу Милован, смејући се задовољно у својој пророчкој бради ... Па узбуђивши се изјави: Твој Лавоазје је имао право, дундо-Божо, кад је рекао да наука није за људе. Они из ње извлаче више зла него добра, више глупости него мудрости. Живот постаје све сложенији, глупљи и свирепији. У име неке удобности човек све више губи оно што му је најдрагоценије: спокојство. Простији свет природније живи и лакше умире. Наука нам загорчава све животне радости. Обичан свет једе оно што има и што му прија. Ја, откако је и мене пронашла наука у своме усрећитељском послу, не могу ни чашицу вина да попијем а да не помислим „штетно дејство алкохола на организам“, како веле учени хигијеничари. У најомиљенијим својим јелима данас видим нешто сасвим друго него некада, видим несварљиву мешавину хемијских састојака, витамина, калорија, и шта ти ја све знам, и узроке свих могућих болести. Кад је болестан, прост свет представља себи болест на свој начин и нада се до краја, а то је најважније не само по онога који ће умрети већ и по онога који може оздравити. А ја, само кад чујем о своме крвном притиску, о томе колико чега имам у крви и, с опроштењем, у мокраћи, следи ми се око срца, што ми свакако шкоди много више него што ми могу помоћи сви лекови ... Оне траве које је моја мајка скупљала нису никакав лек, веле лекари. Али кад пијем њихове сокове, чини ми се да у мене улази сва радост, лепота и снага природе у којој су израсле и цветале. И ко зна да ли сама та помисао не лечи? ... А шта је резултат толике науке и хигијене? Највише се множе и развијају они народи до којих је најмање науке допрло. У нашој држави, на пример, прираштај становништва и расна отпорност и лепота у обрнутом су односу са степеном културе разних крајева. Позната је ствар, кад село добије лекара једна од првих последица тога јесте опадање броја рађања. Јест, културом се смртност деце смањује, живот старца се продужује; али кад узмеш све заједно, и број и каквоћа опадају.

— Незахвалниче! узвикну Гргуревић намрштивши се од шале. Али данас је незахвалност према науци и техници ушла у моду. Требало би да се врате епидемије куге и колере, да скорбут тамани поморце, да се путује десет дана од Београда до Дубровника, да се чека два три мјесеца на „најновије“ вијести из Америке, да се чита при лукјернару, и томе слично и онда можда размажена деца овога столећа не би нападала науку и технику седећи у удобним становима, заштићени од

зараза, обасути електричном свјетлошћу, слушајући у својој соби какву оперу или вијести из цијелога свијета ...

— ... и нарочито лажи, убаца Милован.

— Е, то имаш право, одобри Божо. Али не лаже апарат, већ онај што говори.

— Хе, старче Миловане, у нечем имаш право, али у нечем си претјерао, примети дум-Нико.

— Претјерао сам! Код нас мора бити тако да би се добила права мјера. Ето, Наполеон је оне који су били освојили целу Европу ословљавао са: *Војници!* а ми ословљавамо са: *Јунаци!* чак и регруте. Кога све не називамо братом! тако да ни братство ни јунаштво не значе више ништа ако не поменеш да су *прави* ... Него да говоримо озбиљно. Не поричем ја ни лепоту науке ни користи од технике. Али тврдим да су и једна и друга често досадне, да се одвише уплићу у наш живот, да нас не чине увек срећнијим, чак ни паметнијим. На пример, не знамо да се хранимо, труби један; не умемо да дишемо, не одевамо се како треба тврди други; треба спавати на десној страни, веле једни; редом на леђима и на обема странама, веле други (а наш народ, узгред буди речено, највише спава потрбушке); досад је васпитање деце било потпуно погрешно, али треба почети са васпитањем родитеља, вели учени педагог. Е, људи, ко ће да се снађе у томе, и кад ћемо стићи да живимо од толике бриге и науке како треба да живимо ... Моја синовица, мајка двоје деце, која све то чита и верује у све што прочита, пуна је брига због помућених појмова и о најобичнијим стварима.

Тада узе реч дум-Нико:

— Ништа не може бити на срећу људску ако не почива на љубави према добру. И вјера је, на жалост, у сва времена распаљивала мржњу као што је сејала љубав. Тако чини данас и нова вјера: наука. Наука је заиста велика ствар. У њој видим божанску искру. Она је у откривању природе премашила људске снове. Али нам она не даје оно што се од ње могло очекивати: њоме човјек није постао бољи, јер се она употребљава и на добро и на зло. А могло се очекивати да ће човјек, дознавши за своју природу и судбину, за своју снагу и слабости, за моћ својега ума — *могло* се очекивати да ће човјек науком постати бољи. Вјеровали смо да човјек гријеши из незнања, и да ће, пошто му је Бог науком просвијетлио ум, постати знањем врло. Јер дознавши за стварну вриједност свега на свијету, вјеровали смо да ће пригрлити, као разумно и учено биће, оне најбоље ствари које му је разум као такве открио; да ће му разум послужити да буде разуман, да увиди како нема праве среће ни

људског достојанства изван добра и љубави према Богу и ближњему.

„Научници траже истину, откривају вјечне законе који управљају свијетом. Они, дакле, морају бити увјерени да раде за добро човјечанства. А ако траже истину само из личног, умног задовољства, тада не врше узвишен посао, већ само трче за својим уживањем, јер *libido sciendi* је грешно уживање као и ма које друго ... Знао сам једнога веома даровитог научењака, који је, на жалост, млад умро, стекавши већ лијепо име у науци. Био је сладострасник, уживао је свим чулима својим, и наука је за њега била страст као и све друге страсти, и допринела је, удружена са другим, да му прекрати живот. Ја мислим да научењак, достојан тог имена, тражи истину вођен вјером да она оплемењује човјека, као и љепота. Он треба у то да вјерује и да то исповиједа и својим примјером потврђује. Научењак, разумије се, не може мислити да сваки његов опит доноси срећу човјечанству, али мора бити искрено увјерен да наука то заиста постиже.

— Ја пак мислим, дум-Нико, рече Гргуревић, да научник као и умјетник, ствара покуравајући се једној дубокој унутрашњој потреби. А не бих рекао да је то стварање уживање у правоме смислу ријечи; далеко од тога, јер и умјетник и научник знају за порођајне муке. Прије ће бити да они стварају да би се ослободили тих мука ... Научник тражи истину истине ради, и ништа више. Хоће ли пак истином људи постати бољи или гори, хоће ли истином открити Бога или пробудити сумњу, то су посљедице а никако поводи тражењу истине. Истина по себи није зло; а може бити и добро. Од људи зависи на што ће је употребити. Научник који открива неко ново разорно средство, могућност новог страховитог смртоносног оружја, стварно је открио једну нову могућност, то јест нешто нове истине. И он ни у ком случају не сноси одговорност за оно на што ће се његов изум употријебити. А ако су људи добри само у оној мјери у којој не умију чинит зла, онда уопће нијесу добри.

— Ако је тако, онда ће нам наука донијети велика зла, примијети дум-Нико тужно.

Божо потврди да би могло тако бити, јер ће временом наука и техника дати таква разорна средства према којима су садашња што и дечје играчке. Као што нико није предвидео садашњи ток техничких остваривања, тако исто не може се замислити шта ће нам будућност донети у науци и техници. Али у сваком случају ти будући проналасци би нам се данас чинили немогућим.

— Да нам је когод прије циглих педесет година рекао да ћемо преко једне кутије што је на нашем столу слушати пјевање са другог краја свијета, и то певача давно умрлијех, рекли бисмо да је та могућност искључена, као што су у исто вријеме отприлике физичари доказивали да се никад неће полећети справом тежом од ваздуха. Говори се о „зрацима смрти“, и није немогуће да ће једног дана неки зраци или неки таласи, или неке честице, или нешто што неће бити ни једно од тога, са велике даљине утјецати на моторне центре нашег срца и зауставити га, као што данас Херцови зраци раде што хоће с нашим радио-пријемником. (Није ли име тог физичара једно наговјештење?) Може се замислити да ће се једног дана, вјероватно још удаљеног, успјети ослобођавати она енергија што је у огромним количинама у атомима, те њоме изазивати страховите трешње, вулканске ерупције, па чак и распрскавање читавијех дјелова наше планете. Хоће ли и тада људи у тренуцима мржње и разорног бијеса употреједити сва средства којим располажу, као што данас чине кад они који воде народе клече пред науком и преклињу је да им дадне што страховитија средства за убијање и разоравање. Ако човјек буде и у будућности уништавао до крајњих граница могућности којим располаже, онда је свршено с нашом културом а може бити и са човјечанством. Човјек се мора промијенити, мора владати собом да би чинио мање зла него што је кадар учинити. Иначе ће човјечанство пропасти са онога од чега је очекивало спас, чиме се највише, и с разлогом, дичило. То би било банкротство људског духа, јер би наука потврдила да је човјек био осуђен на пропаст онога дана када је загризао у плод дрвета знања.

— Лепу нам будућност приказујеш дундо-Божо, примети Милован.

— Што и планету послати к врагу! рече капетан-Лесо смејући се.

— Зато ја велим, настојавао је упорно дум-Нико на својој мисли, да наука има бити човјечна. Научник мора бити вођен моралним принципима а не радозналошћу и самом љубави према истини. Треба имати љубави и према људима. Зато се научник има бавити само оним што човјечанству доноси добра, и увијек мора тим добром бити вођен.

— Али је немогуће, изјави Божо. Јер никад се не зна што ће зао дух извући из најневинијег открића учињеног у најплеменитијој сврси. Зачетници оних открића што се данас употребљују за убијање и уништавање нијесу могли ни помислити да ће њихови проналасци томе послужити. Је ли Пастер помишљао на „бактериолошки рат“?

— Не волим науку без срца, продужавао је дум-Нико своју мисао, као што не марим за лијечника који воли медицину а не воли болеснике и не осјећа њихове патње.

— Што се тиче лијечника, доброг лијечника, одврати Божо, његова је задаћа да болесника излијечи или бар да му болест олакша, или, најзад, да га заварава ако боље не може. А да би то постигао мора имати знања, вјештине и савјести. Све то мора давати болесницима без мјере. Али своје срце, не. Јер то није могуће. Љубав троши човјека. И лијечник који би према сваком болесном дјетету осјећао што и према својему, не би био добар лијечник, или не би био добар отац.

— Кад је тако, рече дум-Нико откопчавајући свој реденгот, чуј овај докуменат материјалистичког морала. И извадивши своју бележницу прелиста је и настави: Ето прије неколико дана дошло ми је до руку писмо једнога младог лијечника који је лани умро, упућено назад више годишта његовој вјереници, мојој далекој родици. Прочитаћу вам само оно што је у вези с овим нашим разговором:

Драга моја Нике,

... Што више размишљам све ми се више чини да сам добро учинио што се сада специјализирам у туберкулози. Прије свега предмет је врло интересантан, а затим, наоружан темељитим знањем и ординацијом с најмодернијим апаратима (рентген, кварц-лампа, све што треба за пнеумоторакс) увјерен сам да ћу добро зарађивати. Туберкулоза није сезонска болест, а, на жалост, нема изгледа да ће у догледно вријеме бити одједном савладана каквим серумом; у нашем крају има је много, сељак је махом имућан, брзо ћу се прочути и имаћу много пацијената. И тако ћемо, голубице моја, живјети срећни и задовољни, јер имам твоју љубав, ти имаш моју, а моћи ћемо врло удобно живјети. Увјерен сам да ћемо за коју годину имати своју кућу (знаш већ на коју сам бацио око) и свој ауто. Удесићемо кућу тако да ће бити прави рај. Ординација ће бити таква какву тамо још нијесу вићели, јер и то привлачи болеснике. Да знаш, дундице моја, колико сам те се зажелео ... и тако даље.

— Па добро, упита Божо, шта те ту вријећа?

— Зар изграђивати своју срећу на болесницима!

— Не на болесницима, него на њихову лијечењу. Млад човјек жели бити срећан, и нада се да ће у својој професији успјети. Ако буде болесницима давао све своје знање, ако буде

улагао сву своју савјест у вршењу свога посла, ако буде имао лијепу ријеч утехе (која је обично лаж), шта хоћеш више?

— Ријечи ми онда, зашто се постаје лијечник?

— Из истих различитих и многобројних повода с којих се постаје судија, трговац, поп или поморац. Из љубави према послу, из потребе да се живи, и то лијепо живи.

— Значи из љубави према болестима, а не према болесницима, и из љубави према новцу.

— Тако је дум-Нико. Ако лијечник воли болест, он је тада и болеснику дао своју љубав. Јер треба болест познавати, треба продријети у њену суштину ако хоћемо да господаримо њома... Мржњом се ни ту ништа не постиже. Постаје ли човјек судија из љубави према парничарима, или можда из љубави према правди? (што не смета судији да ову праведно дијели). А колико је њих који постају свећеници из љубави према ближњима? хајде ријеците искрено.

— Али свакако из љубави према Богу, иначе је варалица.

— Питај капетан-Леса, да ли добар капетан мора вољети путнике чији живот држи у руци, или је за ове доста ако зна свој занат и савјесно га врши? А зашто би, најпослије, лијечник ћутио према болеснику неку нарочиту љубав коју не тражимо од других? Воли ли болесник лијечника? Док је болестан очекује од њега спас, гледа у њега као у Бога. А кад се излијечи не мари много за њега; није му чак много угодно кад га сретне, што је сасма разумљиво, јер га подсећа на болест, на подређени положај у којем се болесник налази према лијечнику пред ким је открио и своју физичку слабост и своју малодушност. Стога сваки болесник осјећа на глас о смрти својег лијечника као неку своју рехабилитацију, видећи да је сад побјеђен онај од кога је он тражио спаса. Болеснику се лијечник чини изнад смрти, као што се побожнима чини да свећеник има нешто од Божје моћи. Стога се многи, нарочито они који су у дјетињству боловали, одају студијама медицине, привучени оним изузетним положајем према смрти у којем им се указао господин доктор у родитељском дому... А што је било с тим младим лијечником?

— Умро је млад и то од сичије. Био је врло омиљен у цијелом крају, у Т. и околици. Лијечио је сиротињу не тражећи ни паре. А имао је и кућу и ауто.

— Ето видиш да је био добар лијечник, иако је жудио за срећом, која је била на смртним ногама као све што човек гради.

— Слажем се у свему с тобом, дундо Божо, рече Милован, али само не у ономе што си поменуо како лекар треба да заварава и да лаже болесника кад му не може ништа друго пружити. Због тога никад не знам да ли ми лекар говори истину, те увек

сумњам у његове речи, чак и онда кад су искрене. Треба научити човека да се мири са смрћу и да јој сме погледати у очи. Та то је понижавање крити од нас нашу сопствену судбину која је целом суседству позната, а онај кога се тиче завршава живот преварен. Нека ми лекар каже истину: „Миловане, болујеш од рака, или неке друге болести којој нема лека, и умрећеш од ње“. Та ваљда нико не сумња у то да једном мора умрети. Ја се иначе ни мало не бринем за своју смрт, јер то није мој посао. Моја је брига да живим. А онај који шаље смрт нека се сам брине кад ће и како ће.

— Али лијечник ти ријетко кад може сасвијем поуздано рећи хоћеш ли умријети од болести од које болујеш, осим кад ти је крај већ ту; иначе би се могао преварити. Доста је што нас вара да ћемо оздравити, те није потребно да нас вара још и да ћемо умријети, рече Божо.

Госпођа Маре, која је послом била ушла у кућу док се још говорило о сновима, вративши се прекиде разговор Милована и Божа:

— Оне ноћи кад се мој Иво утопио, снијевала сам као да он полази својим бродом из Гружа. Била сам пошла да га отпратим, и кад се растадосмо на риви било ми је тешко као никада дотле, увјерена да ће му се догодити нека несрећа. Пробудила сам се уплакана и све сам стријепила очекујући његовијех вјести. Кад ми након три дана на овој тараци предадоше један телеграм, ја сам га сва престрашена отворила. Наш консул у Кардифу јављао ми је о пропасти брода и смрти мога Ива управо оне ноћи кад учиних онај сан.

— Ја често снијевам, процеди суво Гргуревић, коме није било право што је нагло прекинут разговор који су водили, и никада нијесам могао наћи неку везу између снова и онога што ће се догодити.

— Ја напротив, рече госпођа Маре, све сам несреће у животу предвидјела у сновима.

Тада ће капетан-Лесо:

— Да вам сада ја приповидим чудан сан који сам учинио назад много година. Ја нијесам снιο „шјенцу“ јер вам не знам високијех наука; ја сам прост мрнар, па сам снιο о ономе о чему и товари могу снити: о љубави.

— Е, та ти је добра! узвикну дум-Нико, и с њим се сви насмејаше, а највише сам капетан-Лесо, који се сав тресао зацрвеневши се.

— Ја сам, отпоче капетан-Лесо, у своме животу највише снιο о грубом времену и фортуналима. Пазио сам на то што снијевам; јер може ли поморац не пазити на све што би му могло

предсказати фортуно или бонацу, те сам дошао до закључка да, у томе погледу бар, снови не предсказују ништа, и да мање вриједе од барометра који чешће погоди него што се превари. Али ипак један чудан сан нијесам до данас никако могао сам спјегати. Тај сан је утјецао на мој живот, и што ме данас у шездесетој видите нежењу, то је консеквенца једнога сна.

— Охо! узвикну дум-Нико, сад ћемо чути конфиценце!

— Тек сам био постао капетан, продужи капетан-Лесо, а навего сам за шкривана са капетан-Крилом, оцем нашега господара Божа...

— На шкуну *Немирна*, је ли тако? упита Гргуревић.

— Тако је... Дакле путовали смо из Берџанска, у Азову, за Филадельфију, крцати житом. Били смо у зони бриза, и данима смо пловили под пуним једрима. Дани су били одвише топли, али ноћи су биле мањифике. Сва је војска спавала на кувјерти под ведрим небом. Вјетрић је пиркао и клизио низ једра; брод би се по каткад љуљнуо, море зашустало. И будном се чинило да снијева.

„Једне ноћи, предавши стражу капетану, легох и ја под ведрим небом, на касару, уза саму ранду...

— Шта је то? запита Милован.

— То ти је, објасни Божо, оно велико једро на задњој катарци.

— Уз капетанов равномјерни корак и кашљуцање старог крмара барба-Тонија, настави капетан-Лесо, убрзо заспах и усних сан који ћу вам сад приповидит.

„Дункве, појавила ми се једна лијепа дјевојка. Држали смо се за руку, а њен благи поглед као да ми је говорио: „Ја сам она коју очекујеш, ја ћу ти бити у животу друг кога тражиш“. Није ми ништа рекла само јој је поглед говорио.

— А ко ти зна којим језиком говоре сирене насред Атлантика? убади дум-Нико.

— Тај поглед и данас, после више од тридесет годишта, проприо као да га видим. У њему је била именована доброта, неко потпуно међусобно разумијевање. Али откуд могу ја да вам спјегам то? Прије него што ће нестати, њена се рука такла мога лица; вјероватно је то био вјетар са ранде, те сам се пробудио. Од те ноћи вазда сам мислио на ту дјевојку, јер сам ћутио да смо створени једно за друго и да се у свачем слажемо.

— Као што бива само у сну, убади професор Божо.

— А како ви то знате кад се нијесте женили? упита госпођа Маре.

— Може бити, али тек ја сам увијек на њу мислио и очекивао сам да ћу наћи неку која ће јој бити слична. И тако је прош-

ло неко вријеме. Заповиједао сам тада један дубровачки брод и стигао из Цариграда у Фалмут, малу луку на јужној обали Инглитере. Тамо сам затекао ордине арматура да одмах прећем на други брод, који је у Ливерпулу био справан за пут у Антиље, јер му се заповједник био разбољео, а мене нека замијени мој шкриван. И тако ја на два дана по доласку у Фалмут поћем жељезницом за Ливерпул. Било је с јесени, дан магловит и доста студен. На једној станици на којој сам имао мењат воз чекао сам доста дуго. Кад је воз стигао убох у најближи купе друге класе. Онда су били старински вагони без ходника, те се улазило право у одијељење. У купеу је била једна млада дама која је читала, а у куту до прозора један протестантски пастор са дебелом цигаром, који је такође читао. Инглези увијек читају у возу, а ја, као што ми обично чинимо, нијесам ништа ни понио да читам, већ сам стао посматрати даму која је седјела према мени. Кад је подигла главу и погледала ме, ја се скамених од чуда. Нијесам могао вјеровати да опет не сањам: према мени је била она жена коју сам у сну био видио. Она је била, *senza dubbio*. Кад је преврнула лист од либра, наши се погледи опет сусретоше за један врло кратак тренутак, и она настави мирно читати. То је био исти онај поглед који нијесам могао заборавити. Како ћу то сада ријет дами која је и даље мирно читала? Ако сам ја њу снио, она као да није мене снила. Покушао сам привући њену пажњу, не би ли нам се погледи опет сусрели. Али залуду. Она, која је на броду била толико љубазна према мени, сад се чини као да ме не познаје. А могла би са мном управо на брод; ето је и пастор ту при руци. Помишљао сам да је ословим. Али то је импосибиле; мислиће да сам махнит или гомнар. У то воз успори. Дама забиљежи страну од либра, узме торбу из мреже, стави у њу либро и стаде гледати кроз прозор. Посматрао сам тај толико познати профил, који ми је толико пута излазио пред очи за вријеме мојих стража, под свијем латитудинама. Воз стаде. Дама поће вратима. А ја бејех немоћан да учиним и најмањи покрет.

„Имали смо једном на броду неког мрнара Мексиканца, који ми је приповиједао како Индијанци трују врхове својих стријела неком смолом коју зову *ел кураре*, и како рањена звијер, или човјек, није у стању учинити ни најмањи покрет, чак ни трепнути; све у њој застане, само јој срце јако бије. Ето такав сам био и ја у том тренутку.

„Отворивши врата, дама наузнак сиће из кола. И помислите шта се догодило! Кад стаде на земљу, она диже главу, погледа ме и насмеја се. Исти онај благи осмјех из мога сна! Сад нема сумње, помислих, она је. Кондуктер залупи врата, и воз крену у истом тренутку. Скочих, погледах кроз прозор и стигох управо

на вријеме да бих могао спазити руку са торбом и једну ногу моје несубене која је улазила у малу станицу. Помислих одмах да искочим из воза; али ту ми је пртљаг, цијела имовина. Да повучем сигнал за аларм? Тада ми поглед паде на пастора, који је био престао читати те ме је пријекно очала посматрао. Пјера ми се да га је било забринуло моје понашање. Можда је и он помишљао да повуче сигнал, јер није имао куд у овоме купеу без ходника. Напокон се смирих, сједох што је и мога сапутника умирило. Мислио сам да се вратим са прве станице. Али како ћу је пронаћи! А ако је пронађем, како ћу јој спјегати? Тешко је све оснивати на једном сну. А нарочито ме је кочила помисао да ћу изгледати махнит. А мој брод ме чека за Антиље!

„И, разумије се, стигох у Ливерпул. Била је ноћ. Једва пронађох брод у бескрајним доковима. На њему је био шкриван млади мој познаник. Сједосмо у камари и уз чашу порто-вајна испричах му још сав узбуђен шта ми се догодило. Али шкриван је био Херцеговац с мало фантазије, и кад умјесто одговора и савјета које од њега очекивах опазих да ме сумњиво посматра, замолих га да ми покаже моју кабину, опростих се од њега и пођох спавати.

Након два дана пошли смо на пут. Размишљао сам цијелога пута о том необичном догађају, и кад год бих дошао у Инглите-ру, вазда сам се надао да ћу је виђети. Али године пробоше, ја напустих море и немам више наде да ћу је кадгод срести. Уосталом и она мора бити стара сада као и ја. Али је још по каткад видим у сну онакву каква је била у возу и на крову *Немирне* у тропској ноћи под рандом.

Капетан-Лесо, обрисавши зној на зајапурену лицу, запали цигарету.

— Ето видите, рече госпођа Маре, да снови нешто значе. Објасните овај случај капетан-Леса ако вам баста.

— Ама, госпођо Маре, то вам је све његова фантазија, рече дум-Нико, слежући раменима.

— Да, да, фантазија, одговори капетан-Лесо тресући се од смеха. Кад није по вашу, онда је фантазија.

— Биће да си је најприје виђео па онда уснио, рече Божо Гргуревић, који је свачему хтио дати рационално тумачење.

— Није, него ријечи да сам ребамбишко! одговори капетан увек смејући се слатко.

— То је само једна од онијех хронолошких пометња, протумачи Божо, које нам се често догађају те оно што се догодило прије нечега другога замишљамо да се догодило послвије тога. На тој заблуди почивају сва тобожња пророчанства у историји. То што си нам приповидио значи, у сваком случају, да нијеси

био за женидбу чим се нијеси везао за нешто материјалније од сна.

— Је ли, Божо, у науци не вјерујете у пророчанства? запита дум-Нико притворивши очи иза наочара, што му је давало израз духовите ироније.

— Не, не вјерујемо.

— Па ипак се пророци не преваре увек, примети Милован.

— У томе и јесте њихова слабост, одврати Божо, јер кад би се увијек преварили, били би пророци онога што се неће догодити... Кад би се могла читати будућност, зашто се не би на исти начин могла читати и прошлост? Међутим, нико још није постао историчар друкчије него преко књига и докумената. Изгледа да је лакше прорицати будућност него ли приповедати прошлост; а то ће бити стога што је лакше проверити ову него ону.

— Тако је, Божо, потврди дум-Нико. Па ипак наука није друго до покушај читања будућности, предвиђања онога што ће се догодити у свијету или у реторти. Наука осуђује пророке а сама жели да прориче. Знам да ћеш ми ријет да она то чини путем логичких индукција и дедукција. А ко ти каже да су пророци друкчије поступали иако то нијесу ни сами знали! И сва је историја у знаку жеље да се дозна будућност, и у увјерењу да се она може дознати. Онај који објављује рат чини то само стога што мисли да може предвидјети његов ток или бар крај. Загонетност будућности, с једне стране, увијек обнављани покушај да се она предвиди, с друге стране, ето на чему почива људска повјест. Јер ни једна од оних људских намјера које нису испале онако као што се мислило (а то значи безмало све) не би биле предузете. Срећа је што је правијех пророка мало и што их унапријед не можемо распознати. Иначе би се историја нагло одвила као кад одапнеш ону шусту од орлобија те се за трен ока истроши умјесто да данима одмјерава секунде.

Изговарајући ову последњу мисао, дум-Нико гледаше у скаљаке свог часовника који беше извадио из цепа — стари сребрни часовник са кључићем о врпци.

У то ударише сва звона са Мале Браће.

— Што, већ подне! узвикну професор Божо устајући.

— Како брзо пролази време! рече Милован.

Сребрни звук треперио је на сунчаној тараци, провлачио се између грања носећи мирис рузмарина и ружа. А море се под маестралом и сунцем светлוצало у безбројним искрама.

— Дакле, у нећељу у мене свиколици по обједу, подсети Божо Гргуревић.

— Ја вам се захваљујем, одговори госпођа Маре, не могу доћи јер имам сједницу.

- Спиритизма, је ли? упита Гргуревић.
- Па да!
- Срамите се, госпођо Маре, рече прекорно дум-Нико.
- Нека, нека, дођите и ви једном, пак ћете се увјерити.
- Хомо на објед, рече капетан-Лесо.

Опростише се од госпође Маре и Милована и побоше.

Растајући се пред Орландовим стубом, Гргуревић подсети пријатеље:

- Дакле у неђељу.
- У неђељу ће „Академија дангубнијех“ одржати своју сједницу у господара Божа Гргуревића, на Пустујерни, објави дум-Нико.

— Па́ра ми се, примети капетан-Лесо рукујући се са пријатељима, да ћемо наслиједити „Академију *dei moribondi*“, како је покојни Вучетић називао своје друштво у којем су сви били прешли седамдесету.

III ПИСМА

Београд, ...

Драги Дејко,

Много се бринем за тебе. Овде је право чудо: од како си отпутовао, шести је дан да ветар лудо дува, зима поново стегла, поледица је опасност на сваком кораку. Не могу замислити да је тамо, на мору, много боље и да уживаш на сунцу међу цвећем, као што си се надао.

Маша и Љиља те много помињу. Свако поподне чини нам се да ћеш се, као обично, појавити. И велимо с осмехом на уснама и тугом у срцу: „Сад ће доћи дејка!“

Нестрпљиво очекујем твоје прво писмо да дознам како си путовао, како си се тамо сместио. Виђаш ли се са дум-Ником? Бринем се, дејко. Све стрепим да ти се штогод не догоди. Откако си отишао утучена сам и осећам неку малаксалост у телу, празнину у срцу, разочарење у души. Јер ти си од оних људи који својом старошћу подмлађују друге. За старост се вели да је јесен живота. И као што јесењи дани могу бити сунчани, дивни, а могу бити и тмурни, очајни, тако је и са старошћу. Ти си срећан, јер у твојој души је увек сунце, које греје и оне који су поред тебе. Сада то осећам када ниси више овде. Осећам и то да ће моја јесен, која се приближује, бити сасвим друкчија. Гледам у огледалу први седи прамен, и питам се: кад пре прође младост! Видим да је већ живот за мном, а пред собом не видим ништа. Осећам сав бол који је у „жалу за младост“ ...

Опрости, дејко. Стидим се себе саме. Али шта ћеш, ја нисам мудра ни храбра као ти ...

Пиши нам одмах и дуго.

Са децом те грли твоја синовница

Душица

Дубровник, ... 1939

Драга моја синовице,

Има десет дана како сам овде, а само једанпут сам ти се јавио картом. Данас сам примио твоје писмо. Осећам се тако добро да сам вас помало заборавио. Али ме је савест почела грести, те седох да ти пишем, а том буђењу савести допринели су и шилок који данас бесни и киша која од ноћас лије. Пишем ти из своје собе пред прозором, и кад подигнем очи, видим преко палма које се повијају како се огромни таласи разбијају о Ловријенац.

Станујем код једне госпође, удовице поморског капетана. Већ смо се спријатељили. Рекао бих да старост, јер се она приближује шездесетој, зближава лепше и мирније него младост.

Кућа јој је прави музеј, пуна ствари које је њен муж донео са свих страна света. Ето овде у мојој соби, на зидовима, поред слика бродова у олујама које је покојни капетан Иво преживео, налазе се јапанске слике на свили и кинески дуборези у абоносу. По кутовима су јапанске вазе, а на полицама слон извајан у кости његова рода, некакав змај од печене земље са брковима и обрвама од длака, и мноштво ситница и скрињица од мирисног екзотичног дрвета. Највише ми се свиђа бронзани Буда са подавијеним ногама, у коме налазим, не знам зашто, неке сличности са самим собом. Али, као што ме знаш, ја много више уживам у природи него у уметности, и ти предмети занимају ме више тиме што изазивају слике далеких крајева које бих тако радо видео, него са уметности коју представљају.

Да видиш само врт, сав је у зеленилу и цвећу у ово доба! Замисли само, јасмин пупи, јоргован у цвету, а перуника, бадем и кајсија су прецветали. Затим, имам поред мога драгог дум-Ника мало друштво пријатеља с којима се готово сваког дана састајем и уживам у њихову разговор. Дакле, као што видиш, овде ми је да не може бити боље, те није чудо што ми се здравље враћа, што лако дишем и мирно спавам. Немој се, дакле, бринути за мене. Али ја се бринем о теби.

Драга синовице моја, мислим често на наш последњи разговор, пред мој полазак, који се понавља у твоје писму. Помињеш ми „жал за младост“. Видиш младост како одлази у неповрат, стрепиш пред оним што долази, имаш осећање да је најлепши део живота прошао и да се налазиш на рубу понора.

Али ти си, синовице, у великој заблуди. Пре свега, ко не прима живот онакав какав је, није достојан живота. С каквим правом бисмо могли желети да живот буде друкчији него што

је? Има ли то смисла? Затим, размисли само мало. По чему је младост лепа, зашто волимо да смо млади и лепо? У првом реду зато што се то **другима** свиђа. Волимо да смо вољени и да у других изазивамо завист. Кад би нам нешто друго доносило љубав, ми бисмо волели то, ма то и не биле младост и лепота. А можемо увек бити вољени и вољети. Ја сам живи доказ тога.

Остарео сам. А да знаш како сам вољен, како волим, и како хитам на састанке, са даром у руци (то иде уза све врсте љубави, у сва доба живота), и како су искрени пољупци који се изливају на моје старачке образе. Али ти то знаш. Драги унучићи моји. Машо и Љиљо, много сам вас се већ зажелео! Све што видим лепо овде по излозима хтео бих да вам купим (пиши ми који број обуће носе). Ех, да сте ви овде, па да заједно шетамо и скупљамо бубе као у пролеће у Топчидеру, да вам откријем један нов свет у природи!

Питај ти њих смета ли им штогод што сам сед и што су ми образи набрани? Ја знам да сам њима леп, знам то поуздано, сећајући се каквом сам љубављу волео своју баку и како ми је слатко било пољубити њене смежуране образе, и како ми је био драг старачки мирис њене коже.

Јер љубав постоји у свим добима живота. Треба је само заслужити и умети стећи. Она која је везана за младост и лепоту тела најмање је трајна и стална, и није највише врсте. Зар није тако? Кад њене жеље мину, не остаје ништа од ње. Оно што младост цени и ставља изнад свега, мислећи да највише вреди у животу, и да ће живот с тим изгубити готово све, нема никакве вредности само по себи (то је бар лако увидети), него му наше жеље дају изузетну вредност. Тако је удесила природа, јер јој је то било потребно за њене сврхе. Али кад се жеље угасе, тада нисмо изгубили ништа, већ смо напротив у добитку тиме што сад оцењујемо све по стварној вредности.

Несрећни су они који су сиромашни у љубави, који знају само за једну њену врсту. Као онај бедни Митке мога Боре. Шта хоће Митке са оном својом кукњавом о „жалу за младост“? Да грдне ли штете што је Митке остарео, кад нам је сам испричао на што је и у кавом друштву младост утрошио! И ту жалост једног бекрије учинили су својом, преко школе, дечаџи и шипарице пре него што би и имали за чим да зажале. Говорим ти о овоме зато што си ми сама то поменула уздишући.

Драга моја синовице, у једној школи задала је наставница девојчицама да опишу своју мајку. Читао сам те задатке. Сви су готово почињали са: „Моја мајка је лепа“. И заиста, када те видим међу твојом децом, лепша си ми него кад си била невеста. Буди ми, дакле, ведра и срећна. Не брини се, увек ћеш бити во-

љена и лепа. Јер љубав је трајна, али је нестална. Будимо верни њој, а не предмету који љубимо. Иначе ће нас она изневерити. Доћи ће дан када ће добар део твоје данашње љубави према твојој деци прећи на њихову децу. А ко хоће да буде веран једној љубави, остаће без љубави и биће несрећан. Треба на време умети заменити једну другом. Целог века био сам љубавник: играчка, природа, књиге, жена, деца... Страсно сам волео, редом. Последња моја љубав биће: смрт. Предосећам да и у њој има нечега лепог и да је добро предати се њеној милошти кад смо све друге исцрпили. Јер „Свијет пролази и жеља његова“.

Највише воли **вас** (за сада!) и грли вас ваш дејка

Милован

IV ЗВУЦИ

Божо Гргуревић је становао на Пустујерни, у родитељској кући, некада властеоској, као што се могло видети по грбу на каменоме пучу у трему приземља. Мермерне степенице водиле су у велику поплочану салочу, из које се улазило у одаје у којима је обитавао професор Божо.

То поподне били су окупљени у његову салону-библиотеци: дум-Нико, Милован, капетан Лесо и Шпиро Зец, консерватор дубровачких старина, управник градског музеја и оснивач лапидаријума, смештеног у Рупама, житницама старог Дубровника. Зец је био најмлађи међу њима, било му је тридесет и пет година, нежења као и остали.

Удобно заваљени у великим наслоњачама, са ногама у меким простиркама, срчући кафу око стола са сребрним лукијернаром на средини, пушили су и разговарали. Сав је намештај био старински у тој библиотеци, махом из времена Републике, изузев наслоњача које су биле најновијег облика. „Јер, говорио је госпар Божо, прошлост се може посматрати само из садашњости, а осим тога тек у најновије вријеме, захваљујући Енглезима, начињена су сједишта са главном наменом да се у њима удобно сједи“.

— Сјећаш ли се, упита дум-Нико, коме се поглед заустави на виолончелу у једном куту, како си приликом гостовања италијанске опере свирао виолончело у оркестру? Чини ми се да се давао Ернани.

— Давно је то било, одговори Гргуревић с изразом задовољства. Био сам тада у другој години медицине. То је било за мене велико задовољство, јер ја заиста не знам за веће уживање од свирања у добром оркестру. Чудно је како се човјек тада поучава много чему а не само музици.

— Чему? упита Милован.

— Прије свега дознајеш што је велика тачност, и с тим у вези учиш се цијенити вријеме. У музици треба бити тачан на састанке . . .

— На које си вазда закашњавао, убади дум-Нико.

— . . . треба упасти тачно, на мали дио секунда. Затим, у музици учиш се покоравати се судбини: сад си горе, сад си доле: сад виолончело има улогу скромног пратиоца, сад опет води прву ријеч, излази из својега мрачног кутка на свјетлост, диже се право небу у висине као шева из жбуна у пролетње јутро . . .

— *Horch, horch die Lerche im Ätherblau* . . . стаде певуцкати Зец, који тог тренутка није био расположен за озбиљне разговоре.

— . . . узима ријеч, наткриљује све, осваја, а они који су прије тога били слушани повлаче се смерно и без жаљења. Музика нас учи и мучању, јер је у музици ћутање злато. Има у Бетовена пауза које су рјечите као и његови акорди. То важи за сваки инструменат, који мора умети да заћути како би, кад понова проговори, био слушан. Дакле исто као и код људи.

— Било како било, рече дум-Нико, данас ћеш ти имати ријеч. Хајде нам штогођ загуди.

Госпар Божо удеси свој инструменат, стави ноте преда се, натаче наочаре и поче свирати Бокеринијев Менует. У старинском оквиру салона, звуци су преносили слушаоце у прошлост.

После Бокеринија одсвира Божо Перголезијево „Tre giorni“. Завршивши, док су пријатељи пљескали, прислони свој инструменат уз стару млетачку скрињу на којој је лежао други један музички инструменат.

— Каква ти је то свирала, упита Милован.

Био је то један обоа, у који је Божо умео доста вешто да свира. На Милованову молбу узедо обоа, учврсти на њему писак од трске који овлажи уснама, и са Зецом који седе за клавир одсвираше красни Хендлов концерт за обоа, компонован 1783. године у Хамбургу.

Милован није имао музичког образовања, али је осећао музику. Пастирска боја звука обоа много га је дирала, и он је уживао слушајући, задовољство утолико потпуније што је било непосредно, непомућено никаквом стручном анализом; сваки је тон био једно осећање уместо да буде једна црна мрља на лествицама од пет линија. Узевши пажљиво у руке инструменат који је Божо био положио на сто, Милован га нежно гледаше, посматраше многобројне сребрне дирке његове.

— Ето шта је временом постало из првобитне пастирске трске са шест рупа, рече му Божо. За дивљење је како је човјек из првобитних свирала створио инструменте данашњег оркеста, ка-

ко је нашао начина да звуке и ритмове представи писаним знацима, и како је успео да све што је музичких звукова и боја сложи у складну целину којом је кадар извући из нашег срца најтананија и најљепша осјећања. Залуду, велик је човјек! Већ прије двадесет и пет вјекова Софокле се дивио човјеку: „Свијет је пун чудеса; али ништа није чудесније од човјека“. Дивио му се како је научио једрити по мору и презати коње у рало. Шта би тек данас рекао о нашој техници! Али најчудесније је то да је у непрекидној борби с материјом и својом животињском природом успије да уздигне свој дух, измислио да преноси мисао говором и писаним знацима, открио правду, пронашао законе љепоте и истине. Успијео је да од животињског начина утољавања глади начини своје сјајне гозбе, које у човјека окруженог умјетношћу стварају расположење за философију...

— Не знам јесу ли све гозбе такве, али знам да ћемо добро јести и пити код старог Бодула, у Ријеци, ће вас у неђељу позивам на објед, изјави дум-Нико.

Пријатељи примише дум-Ников позив и одлучише да се у недељу састану на Брсаљама, па преко Госпе од Милосрђа и Лапада да изиђу на Груж, одакле ће барком поћи у Ријеку.

Тада узе реч Шпиро Зец:

— Да, човјек је велик, али човјечанство не. Само су ријетки поједини људи створили велика дјела. Напредак је дјело једне врло незнатне мањине. Само су ријетки изабраници у мору обичних смртних створили оно чему се ти, Божо, с разлогом дивиш. Да није било њих, човјечанство не би знало за напредак ни у ком погледу. Не само да мали број појединаца ствара, већ њихово дјело, чим га се човјечанство докопа, губи своју вриједност и постаје нешто сасма друго од онога како је било смишљено. Христова наука је заиста божанска. А шта су људи од ње начинили! Научни проналасци, по себи и дивни и генијални, извршени у најплеменитијем одушевљењу духа који се винуо у висине, кад их се човјечанство дочепа, махом постану оруђе у служби зла или бар ниских уживања. Човјек, то је једна фикција; јер ништа се у толикој мјери не разликује као човјек од човјека. Ако човјечанство напредује у којем било смислу, мислим у добrome, то постиже једна врло незнатна мањина упркос већини. Стога, старајмо се да припаламо што мање човјечанству а да што више живимо мислима и осјећањима у друштву великих људи.

— Живимо духом у друштву великих људи! прогласи Божо Гргуровић, и одмах додаде: Али не заборавимо да су људи. Човјека не треба обожавати. Јер зашто смо свукли богове с небеса? Извесно не зато да бисмо на њихово место поставили људе. А му-

ње у рукама богова никад нису толико зла нанеле као у рукама смртних.

— Велики људи на које мислим, настави Зеџ, нијесу само они чије је име историја забиљежила. Има их врло много непознатих који су били надахнути напретком и добротом, као што их има чувених који нијесу ништа принијели ни једноме ни другоме. На примјер, сви они који су у току времена усавршили онај комад трске и довели га, Божо, до тог твог звучног извора мелодије, за мене спадају у велике људе, Њихово је племенито дјело трајно, и њих нарочито волим због тога што су остали у сјени скромности. За мене је онај који је пробудио нову рупу у твојој свирали већи од највећих војсковођа освајача... Човјек је паметан, то доказује историја људске мисли; човјечанство је глупо, то доказује његова историја. Човјек зна што хоће, иде једном циљу; човјечанство лута, не знајући што хоће. Човјек влада собом, а човјечанством као да управља неко други. И не само да су многи, мали и непознати принијели правоме напретку људскога духа, већ су ти принијели више од многијех који по својем позиву мисле да су једини који на томе раде. Међу научницима и умјетницима има их врло мало који стварно дају нечега новог и трајног. У науци нарочито, највећи број њих има само спољашња обиљежја научника: они заузимају положаје, раде, пишу, дискутују, припадају академијама, представљају науку, али, као што се временом опажа, ништа нијесу дали науци. Наука је послужила њима а не они њој. Њихови радови не значе ништа, и било би боље да нијесу ништа радили, јер би наука и библиотеке биле мање закрчене. А такви се махом највише истичу и дају себи највећу важност. Слично бива и у умјетности, само што је то ублажено самом природом њеном: једна осредња слика остаје увијек оно што је била, можеш је увијек држати у својем салону; док научни рад који није ништа ријешо и који неће бити повод ријешењу исто је као и да га нема.

— Имаш право, синовче, одобри Милован. Кад се сетим свих оних величина из моје околине од пре четрдесет — педесет година, ништа од њих није остало. А над духовним животом тога времена данас лебде и дају му сјаја ондашњи незнатни, као што су били, на пример, један учитељ музике нижега реда и један философ, вечито премештани професор гимназије. Онима којима припада садашњост неће припасти будућност.

Тада узе реч дум-Нико:

— Човјечанство се чини мање мудро од појединаца само стога што оно има много тежу улогу. Оно се хвата у коштац са стварношћу, примењује теорију у пракси. Христова наука је теорија, хришћанство је пракса. Философија је сва у духу. Али

поставши политиком силази међу људе, и не треба се чудити што у тој стварности не постиже оно што је постигла у царству чисте мисли. Француски Енциклопедисти нијесу замишљали Револуцију онакву каква је испала, иако је она њихово дјело, њихове идеје у људској стварности. Ко је крив: или људи што су такви какви су, или философи што не знају какви су људи? Али у сваком случају није право да се први куде а други уздижу.

— Нека је тако, прихвати Зеџ, али је истина да је мали број дао оно чиме се човјечанство поноси и у чему ужива. Велика већина онијех који уживају у разним техничким проналасцима нијесу кадри ни разумјети на чему се исти оснивају, а камо ли штогођ изумјети. Да је цио свијет као они, не само да се не бисмо возили у дивним аутомобилима, него ни обична колица не би била још пронађена. Готово нико од онијех што љети у Лападу онако похлепно и ружно уживају, не би познавао ништа од тога да им пјесници и умјетници нијесу открили љепоте мора и сунца. Алпи су изазивали само осјећање страхоте и хладноће док Жан-Жак Русо није открио њихову поезију. Данас се сваки глупи туриста пренемаже пред ма којом развалином; али на затрпаноме Римском Форуму пасли су волови и краве све док умјетници и научници нијесу открили поезију и љепоту прошлости. Ни нашег родољубља не би било без пјесника, јер они су ти који од косовског пораза начинише славу, од Милоша витеза, а од Марка јунака. Прелистајте само историју па ћете виђети...

— Не волим историју која мртвим документима хоће да обори оно што је живо у једном народу, примети Милован Ранковић. Ми сви видимо *живе* Милоша и Марка, тако да нам никакви историјски подаци о њима нису потребни. Шта мари какви су били, кад знамо кави *јесу*. Јест, Милош је за нас оличење витештва, иако не бих умео казати у чему се састоји његово витештво; јест, Марко је симбол јунаштва, макар и услужног.

— Нико не утиче на стварност живота као пјесници, продужи Зеџ. Увјерен сам да се без њих не би знало за другу љубав до животињске, јер они су поезијом обавили привлачност жене, створили су највећу варку у овом варљивом свијету, једини њихов гријех али безмјеран...

— Ха, ха, ха! непоправљиви Зече! насмеја се дум-Нико; платићеш скупо то једнога дана.

— Никад! одговори Зеџ одлучно.

— Лепо збориш, синовче, примети Милован, али... Хтеде рећи још нешто што се изгуби у осмеху и сјају очију. А што велиш о песницима, јест, велика је њихова моћ. Сматрамо их као да живе изван стварности, а ми стварност кроз њих гледамо. Узми овај пример: шта би била Мачва да није имала свога пес-

ника! Плодна житница као и Стиг или Звижд. А овако кад путујеш Мачвом обузима те неко неизрециво осећање. Шта је то? Душа коју јој је дао мој незаборављени Јанко.

Милован је неко време ћутао, с осмехом у бради, као да тичког Силена са окрњеним носем.

— Слушајући, Божо, твоју свирку на овом обоу, излазиле су ми пред очи сеоске слике, и сећао сам се Јанкове песме. Како је он певао народне песме из своје Мачве, тако што више се неће чути! Глас му је био као мало промукао, таман и мек. Не знам зашто, али у њему је било ноћи и месечине. Па кад би запевао притворивши очи, нама би се указала бескрајна мачванска равница и све оно што је Јанко обесмртио. Те се песме данас не певају више. Преплавиле су нас одвратне „севдалинке“. Слушајући на нашем радију како запомажу од „севдаха“, „дерта“ и чежње да „мрсе косу“ и љубе „медна уста“, дође ми да им викнем: „Та оставите нас на миру с вашим Ђубретом!“ Заиста је штета што они који певају или говоре на радију не могу да виде, као глумци у позоришту, како слушаоци примају оно што им шаљу. Они су заклоњени, а ми смо изложени. И зато тамо хватају заседу које-какви говорници и „уметници“ који не би смели да изиђу на очи публици.

Божо је био устао и, попевши се на столицу, узде са библиотеке једну стару флауту која је лежала испред неколико бокала са анатомским препаратима и једног малог аутентичног античког Силена са окрњеним носем.

— Имам још једну свиралу, рече Миловану, показујући му инструменат. Видим да те моји инструменти занимају. Ето овај флаут је припадао једној старој нашој властеоској обитељи, чији је један члан некад био у Немачкој и тамо учио флаут у Јоахима Кванца, учитеља Фридриха Великог. Инструменат је из тог времена. Пронашао сам у истој породици и велико дјело Кванцово о свирању на флауту, штампано 1752-3. године. У томе дјелу је исцрпена вјештина свирања на флауту, од бога Пана до мајстора Кванца. Данас је дјело само у нечем застарјело, као на примјер кад се свјетује да се за вријеме свирања, ако се доња усна озноји, та незгода отклони с мало праха узетог са перике.

Крај прозора Зец је, настављајући ранији разговор, излагао дум-Ник у каменоме одушевљењу:

— Ништа није тако чудесно велико као оно што је човјек из камена створио. Дао је дух камену. Из каменог бријега саградио је храмове, извајао богове и божице. Тешко је замислити да се у каменом блоку није на неки начин већ налазила Праксителова Афродита, да је он њу извајао, а не само открио. Нема

живе жене која може бити жена у свој љепоти и женскости својој као Медичијева Венера.

— Дај Боже да увијек тако мислиш!

Божо је и даље говорио Миловану о својим инструментима, држећи сад у једној руци мјешнице а у другој лијерицу из дубровачке околине.

— Докле ћеш мучити нашег Милована тим твојим инструментима? упита га Зеџ.

— Што ћеш, одговори Божо као правдајући се пред Милованом, инструменти, нарочито они у које се пџше, и музиканти који пџшу, моја су слабост.

— Знамо ми то давно, рече дум-Нико.

— Одмахнувши руком, настави Божо причати Миловану:

— Кад сам био у Риму, назад мало година, упознао сам се и спријатељио с првим кларинетистом Римске опере...

— И то знамо, упаде дум-Нико.

— Ма добро, ви знате, али не зна Милован... Дакле, радо сам се дружио с њим. Волео сам га што је вџс живио у својем инструменту, тако да речем. Историју свијета надвисила је, по њему, историја кларинета. Како су сићушни и биједни били сви догађаји око разнијех пријестола и сви крвави ратови ако се упореде са стрпљивим радом Јохана Христофа Денера, који је у малој радионици под кровом у Нирнбергу, 1690-е године, измислио кларинет. Затим његово усавршавање: имена бечлија Штадлера и Ивана Милера, Француза Клозеа, Белгијанца Сакса, Немца Бема итд. била су за мога пријатеља имена и датуми око којих се сврставала цијела историја. Умјесто војних похода њега је одушевљавао побједоносни ход кларинета у освајању све већих улога које су му давали велики мајстори, од Хајдна и Моцарта до Дебисиа и Равела, преко Бетовена и Берлиоза. Он је и сам био пружио усавршавању својег инструмента, измисливши једну дирку за трилер у високијем тоновима. Такво гледиште нијесам сматрао уским; мој пријатељ је био врло паметан. Јер зашто гледати историју кроз ратове и владаре пре него кроз једну умјетност? А био је велик умјетник! Онако њежне и складне звукове није ваља нико прије њега извукао из тог инструмента. Неки савремени композитори давали су нарочите улоге кларинету само зато што ће их он свирати. Осим кларинета страсно је волео риболов. Вјероватно га је она извјештаченост оперске атмосфере гонила у природу. И, за лијепа времена, кад год би му допуштале пробе у опери и филхармонији, сједио је на сунцу са дугачком трском у руци на обали Тибра, разбарушене лијепе главе, раздрљених груди, бос. А неколико сати доцније гледао сам га у оној рупи оркестра, у полумраку, пред пултом обасја-

ним жутом свјетлошћу, у фраку, са бијелим грудима. И кад је свирао какво соло, било је у томе толико топлине и осјећајности, да су мени тада излазиле пред очи сунчана обала Транстевера, крчма у којој смо обједовали и крчмарица која нас је служила. Ко зна, можда је и он тада на то мислио. Вјероватно, музика и рѣбање нијесу толико страни једно другоме.

Зец, који је стајао позади Божа, наслоњен на његову столицу, рече севши:

— И ја волим људе који су у маломе велики, који имају друго мјерило од обичнога за оно што је важно у овоме свијету. А по правилу човјек уноси много више озбиљности у мале ствари него у велике. Историја кипти примјерима несхватљиве неозбиљности онијех који су управљали судбином народа, неозбиљности какву би тешко било наћи у најобичнијим пословима људским. Ни најгори кларинетиста у најслабијем оркестру не свира онако рђаво као што многи владари и политичари управљају народом ... За политику свако мисли да је способан.

— За политику, рече Милован, никад нисам имао смисла. Пре свега, у политици мораш сматрати противником (то је најблаже речено) онога који не мисли онако како мислиш ти; а ја то не могу. Јер, велим, да сам на његову месту, то јест да сам ја он, мислио бих као и он, као што би и он био мојега мишљења да је на мојем месту.

— То је слабост, примети одлучно Зец. Само се вјером у себе може штогод изградити. А гдје је вјера, ту је искључивост према другоме схватању. Ја умем да волим а умем и да мрзим. Није ни Христос волео цио свијет. А љубав која се свакоме даје, није никаква љубав.

Милован је одобравао, па слегнувши раменима:

— Шта ћеш, ја сам се увек, и против своје воље, уживљавао у друге. На пример, кад при путовању посматрам какав леп приказ, какву лепу ствар, помишљам да сам онај који то гледа свакога дана и за кога је то нешто сасвим обично. У музејима, пред каквим ремек-делом, квари ми одушевљење онај чувар који из дана у дан гледа посетиоце и једва чека да оде кући. Зар то није глупо? ... У политици, као што ти помену, синовче, свако мисли да је способан, а нарочито они који ни за што нису способни.

Милован је причао анегдоте из савременог политичког живота, о глупости и нечасности неких политичара и о њиховој уображености. Између осталог исприча:

— Имао сам друга са Велике Школе који се већ тад истакао у студентском политичком животу, — и од тога живео. Позајмио сам му нешто новца, који није никад вратио, као ни

позајмицу Фонду сиромашних ђака. Постао је, као и толики други, министар. Сретнем га и јавим му се; он ми одговори расејано, као што доликује министру који отпоздравља непознатом. „Е, будало! мислим се ја. Дивим се сваком занатлији кад видим како је вешт у своме послу, колару кад углављује паоке у главчину или ковачу кад наврће обруч на точак. А чему да се дивим код тебе? Твојим партијским смицалицама, твојој ускогрудости, твојој знању прошлости твог народа и човечанства, које се своди на оно што ти је остало од знања некадашњег осредњег ђака?“

Сложивши се у којој је мери наш политички живот бедан:

— Управљање народом требало би повјерити најпааметнијим и најпоштенијим људима, хтеде закључити Гргуревић. То је једино рационално.

— А то је једино немогућно, узвикну дум-Нико, и зато никад није било тако нити ће икада бити. Јер, као што вели Влахо Паскал, свак би сматрао да је најпааметнији и најспособнији за то, и тада би тек настала нечувена пометња. Али кад је власт одређена нечим неоспорним ма и глупим, као што су рођење, богатство или народна воља, тада нема мјеста препирању, осим у начелу, и нико не оспорава законско право крунисаног недоношчета или онијех који су умјели разним вјештинама и лукавствима придобити народно повјерење.

Зеџ, иако пуки сиромашак и врло скроман у својим потребама, волео је да заступа аристократска гледишта, јер је неговао парадоксе и волео је да се његове идеје не поклапају с његовом личношћу.

— Управљање народом, рече, ни у којем случају не треба повјерити сиротињи. Тешко оном народу којим сиротиња управља. Сиротиња није гријех, неки пут је и врлина. Али врлина која никоме не импонује и на којој нико не завиди. Немаштина не уздиже човјека, већ га деградује и понижава. Она, и кад је се ослободимо, оставља рану или бар ожиљак у нашој души. Јер она нам је открила свирепу бездушност новца, открила нам је нешто што би боље било да нијесмо сазнали. Њоме смо изгубили неку чистоту и чедност. Она нас чини себичним и похлепним, јер је се бојимо. Велики милијардери су били махом велики сиромаси. „Власт“ изазива у наших политичара сасма другу слику него у Енглеза.

— Управљање народом почива, као свака вјештина, на искуству, рече Гргуревић. Историја је дуг и скџп експеримент у том погледу. Тако ће се, од огледа до огледа, мало по мало, проналазити све бољи облици друштвеног уређења, и међу људима избјећи сукоби који нам се данас чине неизбежни. Није

потребно бити велик оптимиста да би се већ и сад видио напредак у том погледу: усавршавање човјека и његовијех заједница.

Зеџ је махао главом у знак да не одобрава:

— Неколико тисућа година историје јасно нам казују да тога напретка уопште нема, као ни доброг управљања људима. Јер да га има, био би већ пронађен. И као што је цијела прошлост у знаку борбе и отимања о власт и уживања, таква ће бити и будућност. Јер природа људска се не мијења. Неки се надају да ће ратови једног дана бити искључени. Али то је дјетињасто. Не усавршавају се људи, него ратови. Некад су се ратови завршавали плаћањем извесног данка или давањем кћери побјеђеног владоца побједнику. Једнога дана циљ рату неће бити покорене, него потпуно уништење побјеђеног непријатељског народа. То је мени јасно као дан. А наука „Mädchen für alles“ даће одлична средства за то.

— Та то је да човјек очајава, уздахну дум-Нико. Јер све док се људи буду међусобно убијали, без наде да ће се поправити, залуду је говорити о некој просвјешћености људској.

— И ја тако мислим, потврди Зеџ.

Девојка пристави закуску: стонске каменице, зелене маслине, приморски пршут, бадем и наранче на ловорову лишћу, боцу прошека. Покапавши каменице лимуном, сркали су их са љуске, изузев Милована, који је много ценио морску рибу, али се није могао приволети каменицама и олигњама.

Разговор, сасвим природно, водио се сад о јелу, о томе који је начин најбољи за припремање разних риба које се налазе на дубровачкој рибарници. Поучавали су Милована, који је свако јутро излазио на тржиште, наред којег је Гундулић надахнуто посматрао свој народ, разговарао са сељацима, ослушкивао њихов говор, и његова се бележница пунила речима, изразима и нагласцима. Хранио је голубове, који су га већ познавали, куповао блитве, жућенице, сира и цвећа, па би свративши на рибарницу купио каквог лепог зубатца или врнуге, и пуних руку понео би све то преко Плаце госпођи Мари. Милована су Дубровчани већ познавали и уврстили га у „ориџинале“, чим су видели чудо дотле невиђено да госпар сам носи оно што је купио.

Љуштећи наранче, прешло се, наравно, на витамине.

Божо је доказивао важност њихова открића и набрајао опасности којима је наше здравље некад било изложено са њихова непознавања.

— То откриће, рече Милован, важно је нарочито за оне које је наука била завела, који нису јели готово ничега преснога, из страха од заразних клица. Али за нас који смо се хранили

природно није ништа новог да треба јести салату уз печење и роткве уз пиво; а још као деца глодали смо срце од сирова купуса.

Са витамина прешло се на хормоне.

— Изгледа да је све у нама производ утјецаја хормона, почев од облика нашега носа до облика нашега духа, рећи ће Божо, пунећи чаше прошеком.

— За нос ти и вјерујем, одговори дум-Нико подругљиво; али не и за наш дух, који не зависи од тијела.

— Наша интелигенција, наш карактер, чак и наша моралност, добрим дијелом зависе од хормона, продужи Божо мирно. Успјеће се једнога дана да се све то мијења помоћу хормона и антихормона, да неваљале жене постану врле, да рђаве мајке постану примјерне. Продаваће се морал у праху.

— То никад! узвикну дум-Нико скочивши са своје столице и ударивши шаком о сто. Јер оно што је у срцу и души не подлијеже твојим хормонима.

Божо одврати мирно:

— Подлијеже, подлијеже, Нико мој. Јер „срце“, „душа“, то је речено у слици, а стварно је везано за тијело и из њега исходи.

— Једно је дух, друго је материја, рече дум-Нико изговоривши са презрењем ову последњу реч.

— Јест, одврати Божо, треба разликовати једно од другог; али је једно с другим скопчано. Нема духа без материје; а увјерен сам да нема материје без неке трунке духа, праизвора нашега духа. Може се рећи да ништа није тако материјално као дух.

— Иако сам се обикао на твој материјализам, прећерао си, Божо.

— Нијесам, дум-Нико. Размисли само. Ништа у нама не подлијеже материјалним утјецајима као наш дух. Неколико чаша овог прошека измијениће нам поглед на свијет, и морал, и вољу. Дух може бољети и боловати као и тијело. Има исто тако доказа да је дух својство, особина живе материје, као и да ова дише.

— То је стара пјесма, коју нико готово данас више не пјева. Једно бар не можеш порећи, рече дум-Нико подигавши руку с опруженим прстом, а то је да човјек вриједи духом својим, а да га материјалистичке доктрине унижавају.

— Није питање о вриједности духа, одговори Божо, већ о природи његовој. Стављајући га у ред и везу с осталим појавама живота нијесмо тиме ништа одузели од важности коју он мора имати у нашем животу. А ако заиста материјалистичка

доктрина унижава, као што ти велиш, шта ја ту могу, ако сам размишљањем и животним искуством, можда и тешка срца, дошао до закључка да је она истинита? Бити с тог узрока материјалиста не значи бити у обичном смислу „материјалиста“. Ти бар познајеш многе који трубећи на све стране свој спиритуализам и вријећајући све који не мисле као они, својим животом заиста доказују да се без духа може живјети. Ја пак знам за многе присталице материјалистичке доктрине који су велики идеалисти и алтруисти.

Дум-Нико уздахну:

— Баш материјализам, што је учинио од човјека? Мало материје која само мијења облик на површини једне лопте која се врти у свемиру! И то се још зове напредак људског духа!

Божо признаде:

— Сумње нема, по човјекову вриједност било би боље да је земља остала средиште васионе а човјек нешто сасма изузетно на њој. Они који су открили право мјесто које заузимамо, нијесу нам учинили услугу. Треба ли им то замјерити? Али дознавши за скромно мјесто своје у свемиру, за ниско поријекло своје и за законе материје којима смо подложни, умјесто да нас то унижава, нећемо ли се, напротив, тим сазнањем више упети да се уздигнемо над животињством и да не дамо да се дух пригуши? Није ли виша улога човјекова да постиже нешто што је више од његове природе, него да сматра како је у њој све ванредно и на висини? Тако се у народу нижи слојеви, свесни своје низине, напорима уздижу, док они пуни поуздања у своју висину редовно опадају ... Уосталом, у она времена кад су чисто спиритуална схватања владала свијетом, вјерујеш ли да је он био бољи него што је данас? Жалосно би било кад би се људска врлина могла оснивати само на непознавању стварности и људске природе, заврши Гргуревић сипајући у босанске филцане кафу што је девојка тог часа била донела у позлаћеној цезви.

— Дух је по дефиницији супротност материји и изнад тјелесног живота, настави смирено дум-Нико, срчући миришљаву кафу. Сваки покушај рационалног објашњења духа бесмислен је и немоћан. Немоћан већ и стога што наша памет, извјесно је, није свему дорасла. Интелигенција није једно „све или ништа“, већ је има на разнијем ступњевима. Већини људи је неприступачно много што шта, што разумију само изузетно обдарени. Како онда претпоставити да су ови на граници апсолутне памети? Хтјети да је све управо у границама наше моћи сазнања, то је исто што и хтјети да је све што постоји управо у границама оштрине нашега вида. А сумњам да ће се разуму

икада дати микроскоп или телескоп. Зато не треба све оснивати на разуму. Има истина које осјећамо а не можемо разумјети. У те истине спада бесмртност душе, потпуна независност духа од материје, слобода наше воље. Човјек је духовно биће, он то осјећа, и мора вјеровати у надмоћност духа. Иначе умјесто духовног бића постаје животиња.

— Човјек је и једно и друго, рече Божо. Једни би хтјели да је сам дух, да лебди на небесима; други би хтјели да је вас блато, да гмиже по земљи. И вијековима се међу собом препиру. А човјек није ни на небу ни на земљи. Он је спој једнога и другог: вуче се у блату и диже до звијезда; у нечему је нижи од животиње, у другоме се приближује боговима. Као биљка, корјеном је у мраку а цвијетом је у сунцу. И све што је људскога изграђено је на томе двојству. Јер дух и материја су нераздвојни. То су управо двије стране исте ствари. И није мудро вољети цвијет а презирати смеће.

Сви су редом заступали своја гледишта о духу и материји, и њихова гледишта нису се тиме изменила, као што се нису изменила ничија откако људи о томе расправљају.

— Тешко је с тобом, дундо-Божо, изићи на крај, — примети Милован кад се препирка била стишала, — пошто си вешт дијалектици као и дувању у ону свиралу. Ти си и уметник и научник.

— Ма к'е, Миловане, нијесам ни једно ни друго.

— Јеси, јеси, Божо.

— Рећи ћу ти зашто нијесам. Био сам цијелог својег живота растрзан између науке и умјетности, и зато нијесам ништа постигао ни у једној ни у другој. Срце ме је вукло ка умјетности а разум ка науци. И нијесам се могао скрасити ни на једној страни. Са свим оним пролазним и непостојаним што је у науци, с уским кругом који нам намеће ако хоћемо штогод постићи, пред призором да застаријева врло брзо, да, на примјер, у медицини није данас остало готово ничег од прије седамдесет-осамдесет година, и на помисао да ће тако бити и у будуће, наука је у мени будила прилично скепсе. Умјетност пак привлачи тиме што је увијек жива, што новим замењује старо, али га не уништава, што је сва људска у ономе што у њој вриједи, док је наука људска нарочито у својим слабостима. Али ипак умјетност не може бити мој крух свагдањи. Ње се брзо наситим као слаткијех ђаконија, док наука остаје моја потреба сваког тренутка.

— Ја сам свој живот проћердао, рече Милован, јер ми је главно занимање било: писање приповедака. То је сасвим неозбиљан посао. Међутим, гимназисти морају знати моје име, где и када сам се родио, и да понављају да сам један од оснивача наше реалистичке књижевности, јер описујем људе онакве ка-

кви су. Благо онима који знају какви су људи! Живот има сто страна, а свакоме од нас дато је да га може само са једне стране видети. И, сада, тврдити да је само наше гледиште стварност, то је као и када бисмо тврдили да ми стојимо на овој земљи са главом на горе а Новозеланђани да висе главачки. Чујте, пријатељи, шта ћу вам рећи! Ниједно лице у мојим приповеткама није истинито, ниједан догађај није верно исписан. Све сам изобличавао. Узимао сам црте разних особа, додавао им сасвим измишљене; увеличавао сам, умањивао, исправљао, искривљивао и тако својом маштом стварао „реалне“ личности. Ако ми кажете да сам ипак из стварности црпео, рећи ћу вам да друкчије не може бити, и да тако чине сви могући правци уметности; јер човек не може ништа новог измислити, већ може само оно што постоји преудесити. Све бајке су изграђене из стварности: змајеви су састављени од коња и крила, који постоје. Драги пријатељи, ово вам је последња моја прича, једина истинита.

Божо је уздизао науку и истицао лепоту научничког позива.

— Мени се чини, примети Зец, да је рад правог научника унеколико и лична жртва, јер се научник затвара у уски круг својих испитивања а одриче се уживања у ономе што су други створили. Истина, и стварање мора бити велико уживање.

— Ако ти је судбина додијелила да будеш скроман стваралац, као што бих ја по свој прилици био, рече Божо, тада је боље напојити свој дух оним што су други дали, боље је шетати се уздуж и попрјеко вртом људске мисли него гајити цијелог вијека један цвијет, за који не знаш ни да ли ће процватјети. Ја нијесам ништа створио; али сам се науживао начитавши се и наслушавши се. Рећи ћеш ми да је то себичност. Истина је, али та себичност није гријех, јер има много више онијех грјешника који су издашни и онда кад немају што да дају. Истина је, они су срећни. Најнесрећнији је онај човјек који је толико паметан да може оцијенити своју памет; али онај који то може учинити нека је задовољан собом.

— Ја не бих рекао да је тако, рече дум-Нико. Научник, ако је својим радом везан за ужи круг, не мора то бити и својим интересовањем. Ја чак држим да само онај који је стварао, ма на којем пољу то било, може потпуно уживати у ономе што други стварају. Треба изучити занат једног стварања да би се могло ући у дух стварања уопште. Тај сам недостатак увијек осјећао, и зато нијесам могао потпуно разумјети ни науку ни умјетност. Али мени се чини да прави научници нијесу ограничени својим радом онако како се то обично замишља. Јер у основи научног духа мора постојати радозналост. А не може човјек бити радознао само за нешто, а не радознао уопште.

— Лијепо је у науци и умјетности бити стваралац, рече Зец; лијепо је у друштву одиграти какву велику улогу, али је лијепо бити и прост гледалац, и то онај са последње галерије, ове животне комедије. Лијепо је из својега кутка проматрати оне који су жељни славе, како се дижу, сукобљавају, падају, и како су мали у тој својој жељи да буду велики. Има нечега великог у безначајности и једноликости живота малих људи. Замисли оног бакалина у Паризу, који за тренут прекиде да мјери муштарду да би виђео санкилоте што се враћају пошто су заузеле Бастиљу, а није прекинуо свој посао кад су краља водили на губилиште, јер поворка није прошла његовом улицом. Између двије муштерије провирио је на улицу да би виђео ђенерала Бонапарту на повратку из Италије. За њега су проглас Царства, прослава побједа, Наполеонов пад, низање три краља и једног цара одвојених двијема револуцијама, све је то за њега било нешто пролазно и споредно, према постојаности његова посла, који је започео као шегрт под Лујем XVI а завршио под Наполеоном III, размишљајући о промјенама цијена муштарде, шећера и лојаница у току тог бурног времена. Зар у нечему није он изнад догађаја историје и пролазности величина?

Дум-Нико је тврдио да бакалин није био изнад догађаја, већ они изнад њега, јер их није могао разумијети.

Божо на то примјети:

— Човјек обично не може оцијенити историјску важност догађаја које преживљује, а редовни ток живота се пробија успркос изванредним приликама. Ето, на примјер, мој дјед, „сорбонез“, био је у Парићу за вријеме Револуције. И што читам у његову дневнику? *14. јула 1798: Немири у једном крају Парића. Шишао се.* На дан кад је Лују XVI одрубљена глава, пише између осталог: *Била Жермена цијело поподне.* А усред Терора налази се забиљежен овај важни догађај: *И јо палачинке.*

Ово последње изазва општи смех. Капетан-Лесо, сав зајапурен, тресао се од слатког смеха који је одјекивао чак на Пласти и био захватио цело друштво, које се сада смејало овом јединственом дару капетанову, на коме су му завидели.

Кад се утишаше, рећи ће Божо Гргуревић да је лепо бити прост гледалац и кад човек није бакалин:

— Ја сам толико жељан да се нагледам свијета да ми мало времена остаје за штогођ друго. Јер доћи на свијет невјероватна је случајност. Од стотина милиона родитељскијех клица, да управо наша буде изабрана! Доћи на свијет значи добити лотерију са једним згодитком између милијарде бројева. Затим, тим јединственим случајем дато нам је у вјечности, једном за свагда, да за један цигли тренутак завиримо у свијет на мали продзор

нашег живота. Потом се продзор затвори, и настаје мрак, мрак за вјечита времена, као што је био мрак без почетка докле га искра нашег живота није за један тренутак прекинула. Па зар да се човјек не користи тим једним тренутком да што више види, да дозна што је тај свијет, одакле долазимо, куда идемо? Кад помислим да их има којима је живот досадан и вријеме дуго те га не знају чиме утући! А такви се највише боје смрти. За онога ко је радознао, живот је лијеп управо са своје загонетности, упркос свим горчинама његовим.

— А горак је, примети капетан-Лесо, управо стога што је и сладак. У животу има заиста дивнијех тренутака, и управо због њих смо несрећни. Дато нам је да познамо срећу, али само да је окусимо. И чим она мине, несрећни смо због ње. Невоље пак највише приносе срећи: нико не може осјетити онакво блаженство као поморац кад под кровом, на копну, слуша дажд како лије и фортуну који бјесни.

Милован који је умео бити скроман и задовољан, потврди последњу мисао о срећи и невољи:

— Од мојих познаника, најсрећнији је онај који је најсиромашнији: некадашњи слуга код мога оца, сада смештен у дому за старце. Једанпут недељно дође к мени на ручак. Питам га: „Никола, имаш ли какву жељу“? „Никаву, одговара он. Имам све што ми треба и потпуно сам срећан“. Из његовог ведрога расположења види се да је тако. И волим да разговарам с њим, јер осећам како и на мене прелази срећа његове скромности. А од мојих познаника више-мање имућних, ни један није срећан као Никола, сви имају неиспуњених жеља. Казаћете ми да треба бити сиромашан духом па бити богат срећом. Изгледа да су најсрећнији они који су најглупљи. Нека је и тако. Ја нисам најсрећнији, али сам срећан. Закључите! Не замерам људима што траже уживања, већ што не знају да их нађу. Они траже нека нарочита уживања уз живот, а не виде да је сам живот уживање. Ако си здрав, или боље ако не патиш од болести, самим тим што гледаш овај свет, што спаваш и будиш се, што огладниш и заситиш се, што те греје сунце и гледаш кишу како пада, што имаш кров над главом и књигу у руци, дата су ти највећа уживања. Колико је стотина векова људских напора било потребно да бисмо, кад је напољу мрак, киша и студен, ми седели под кровом где је светло, суво и топло, и из знакова на хартији црпли све искуство и мудрост дотле стечене! Истина је, многима није ни то дато. Али кад би само такви били несрећни, и кад би другима то било довољно да буду срећни, тада би човечанство и његова историја сасвим друкчије изгледали.

Дум-Нико, замишљен, гледаше преда се. Кад сви заћуташе:

— А зашто би, Миловане, упита он благо, срећа била сврха живота? Никад човјек није нижи него кад ужива. Мене болно вријећа сваки који је собом задовољан и у томе налази сласти. За неке је идеално оно друштвено уређење које својим члановима обећава „максимум уживања“. Кад видим прасца ће се у благу ваља и задовољно грокће, дође ми на ум тај људски идеал. Људи од како постоје траже срећу. И још је нијесу нашли. И око тога се препиру и крве. Тако да највеће несреће исходе из тражења среће. А не питају се да ли постоји то што траже? Извјесно да не постоји онђе ће траже, као ни онђе ће ти мислиш, старче Миловане, да си срећу нашао. Јер она може бити само у ономе што је вјечно. Свако пролазно уживање, самим тим што ће проћи, није срећа, чим ће бити извор жаљења. Могу ли назвати срећом што се сада овђе добро ћутим, што ме ништа не боли, што ми прија ово вино, што су ми драги ови пријатељи, кад знам да ће се сва та тјелесна и духовна уживања завршити у жаљењу за оним што је било, кад знам да ће нас за коју годишну смрт отргнути једне од других?

„Опоменимо се, када смо на врхунцу среће и блаженства, да их има који у томе тренутку издишу у мукама. Опоменимо се, када на нас дође ред самртних мука, да ће их бити који ће се у том тренутку одушевљавати животом.

„Зато све ове насладе ја болно ћутим; оне остављају у мојој души као неки последњи укус онога што ће доћи. Кад помислиш да су се оне кости што леже у гробовима некада држале у љубавним загрљајима, не чини ли ти се да су они патили онда кад су мислили да су били блажени? Срећом се може назвати само оно што ће се завршити блаженством. Тренутак смрти једино је мјерило среће на овоме свијету. Ако си блажен издишући, био си срећан целог свог живота. Зато се права срећа може наћи једино у добру, у испуњавању својих дужности према себи и својим ближњим. Ту нам срећу нико не може одузети, она је једина трајна. Срећа у испуњавању дужности долази до врхунца у тренутку смрти.

Дум-Нико устаде смешећи се сам строгости својих речи у оваквој прилици.

— Живот и срећа у садашњем су тренутку, изјави Зеџ из свога кутка. Тај једино вриједи. Прошлост вриједи зато што је била садашњост, а будућност зато што ће бити садашњост.

— Садашњи тренутак је једини што не постоји, одврати дум-Нико. Јер ма како да га кратким замислиш, он је већ прошлост. Ова, пак, као и будућност, бесконачна је. Садашњост је само прелаз из будућности у прошлост. Зато ми у њој и не живи-

мо. Будућност и прошлост, наде и успомене, у њима је цијели живот.

Поустајаше. Божо нали чаше, па, куцајући се, рече, пркосећи дум-Нику:

— Живот је вас у био нергетици; живот је брак сунца и земље, који се увијек завршава разводом, јер земља узима своје а сунчево иде на другу страну.

Испише чаше па изиђоше сви заједно. Мрак се хватао по кутовима око Госпе, чији се звоник руменио од сунца на заласку. Прошавши на градска врата мимо „Пескарију“, прошеташе по старој луци уз одјекивање удара дум-Никове палице по плочама. Барке су непомично стајале на тамноме мору; на једној од њих људи су вечерали окупљени у круг око велике зделе. Цео брег од Плоча до светог Јакоба поче се обавијати тамом засејаном светиљкама, оштро се оцртавајући на небу. Дошавши на крај насипа седоше на клупе окренуте пучини. Дуги таласи мртвог мора завршавали су се под њиховим ногама у светлој пени. Гледали су тамну сенку Локрума, удисали мирис мора и слушали његово шуштање.

V Г О З Б А

То пре подне, кад се састаше на Брсаљама, дуваше јак ши-лок. Валови су ударали о Ловријенац и уз потмулу хуку разбијали се запљускујући високо чак до тврђаве на врху, а Пенатур би цео ишчезао под водом и пеном, па би се опет појавио као вешт купач који се гњури. Море је прскало чак до терасе пред кафаном са које су наша петорица посматрали овај призор.

Дум-Нико је предлагао да одустану од шетње преко Госпе од Милосрба, већ да трамвајем оду до Гружа, а одатле право у Ријеку. Али капетан-Лесо обећа да ће их све заветрином спровести до Лапада, а да ће, уосталом, како барометар казује, ветар до подне попустити. Погледаше Милована, шта он о томе мисли. А како је он био одушевљен за шетњу и уверавао своје пријатеље да му лагано шетање особито прија, — побоше.

Идући један за другим, у зимским капутима, уским плочником, стигоше на Бониново. Ту се зауставише пред величанственим призором отворене пучине, разуданог мора и огромних таласа који су се разбијали под њима, у дивљем бучању и белој пени, о подножје трагичне стене самоубица.

Сунце, сакривено иза црних облака, осветљавало је на виду појас мора, који се блистао, стаклио жуто-сјајан, док је остали део пучине био мастиљав, са белим крестима које су се гониле. Та огромна водена површина, сва у кретању, преливању и претњи, гледана са руба бездана, упућивала је на размишљање о просторности и сили слепе природе, и о скучености и слабости људских моћи и напора. Бутећи, сви су то осећали, они који су људски дух стављали увек, сваки са свога гледишта, на неко изузетно место у природи. И били су сад готово изненађени, иако им призор није био нов, осећајући непосредно колико је извештачена она важност која се приписује људским ствари-ма, чим се изиђе из људскога круга.

Скренувши са грушкога пута, почеше се полако пети брегом. Ветар је шуштао у боровима, савијао врхове чемпреса као

пламене свећа, мучио голо грање маслина, повијао суже травке све сложено на исту страну.

Кад ступише у капелу, било је пријатно наћи се у тишини, у којој ни пламен кандила није треперио, у полумраку који је обавијао зидове прекривене заветним сликама помораца. Било је ту бродова још из времена Републике, под белом заставом Светога Влаха, искиданих једара са мрнарима који траже спаса по катаркама, док се њихов парац појављује из облака, држећи у једној руци свој град а другом благосиљајући; и разних доцнијих бродова: шкуна, бригантина, баркова, нава; па пароброда, од оних најстаријих са димњацима међу једрима, све до данашњих, огромних, захваћених орканом у Бискајском заливу или тајфуном у Кинеским морима.

Капетан-Лесо пронађе у том полумраку заветку слику коју је приложио у својој младости његов отац после бродолома на ирским обалама. Затим пронађе у једном тамном куту заветну слику коју је приложило 1887-е године особље брода *Мирто*, на коме је капетан-Лесо био младић — прост мрнар.

— То је било једно од првијех мојијех путовања, причаше капетан-Лесо кад седоше на камено седиште у заветрини црквице. Путовали смо из Филаделфије за Бордо. Брод је био стар, каркаша, правио је воду те смо дан и ноћ радили на пумпи. Али капетану није задавало бриге то, него како ћемо ући у Жиронду, те је цијелог пута проучавао на карти тај опасни приступ у Бордо. И, богареми, пред самом обалом учини страховити фортуно. Било је доцне за бацит' се а траверсо, већ, пред самијем ушћем, код *Pointe de Grave* бацисмо анкоре. Брод је страховито трзао, ваљан таласима који су га прејаживали. Очекивали смо сваки час да ће кадене попустити, а брод, и ми с њим, поћи к врагу. Капетан Балдо, Пељешчанин, чупао је косу и плакао у очајању. Тада се на касару окуписмо око њега и учинисмо завјет Госпи од Милосрђа. Те ноћи вјетар попусти, и спасосмо се... Сви они бродови што су ове завјете овђе испунили, уверавао је капетан-Лесо Милована, спасли су се.

— Па разумије се, рече Божо да сте се утопили, не би се ни дознало за ваш завјет као ни за толике друге који нијесу били услишени.

Милован се распитиваше о бродолому капетанова оца, који се био спасао само са двојицом другова.

— Да ли је и после тога путовао?

— Е, како не. Навег'о је све до смрти, а било му је тада преко шездесет. Ја сам већ био шкриван кад је он још заповиједао. Били смо обојица на мору, и на мору смо се и растали; а ево како. Двије година се нијесмо били виђели. Тада сам пошао

из Тријешћа за Новајорку, и надао сам се да ћу га тамо затећи. Кад једног дана на сред Атлантика опазисмо брод који је бурди'жо и приближавао нам се. Убрзо догледом разазнах по пулени да је наш брод. Измењасмо сигнале: то је био брод мога оца. Приближисмо се колико је узбуркано море допуштало. Опазих свог оца на касару како маше и тражи ме. Кад ме спази узе трубу, и до мене доприје његов глас: „Синко мој, синко мој!“ Били смо се већ мимоишли; још неко вријеме махасмо један другоме; све већа нас је даљина раздвајала и п'арало ми се да мој отац нестаје у неку провалију из које ме очајно зове у помоћ. Па се изгубисмо из вида, и никад се више не виђесмо. Што би био дао стари да ме је могао загрлити! Оно што бих и ја био дао. Умро је исте године од колпа. Вијест о његовој смрти стигла ми је у Рангуну, у Индији, пошто је мој отац већ четири мјесеца био у гробу. И још увијек чујем његов глас насред Атлантика: „Синко мој, синко мој!“

Силазили су сада путем између камених међа, час клизавим од борових игала, час неравним и излоканим. Ветар је завијао у висини изнад њих, док су они били заклоњени у удолици међу вртовима у којима је лаворика носила своје пупољке, палма своје цветне гроздове, а кајсија била завејана ружичастим бехаром. На једном завијутку велики жбун бодљикаве капинике, сав у жутом цвету, запахну их својим мирисом.

Упутише се затим уским стазама и избише на лападску падину Петке. Море се наново указа под њима. Били су се заклонили у заветрину једне зидине, терасе старог летњиковца, прекриљене зеленилом и цвећем које је избијало из сваке пукотине, оживљујући то камење. Милован је све то посматрао радознано, кидао по који листић и мирисао га, отрвши га међ прстима, распитујући се за имена тих биљака, која је још понајбоље знао дум-Нико: вихоља, чичимак, булимбриш, жуква, тетивика, капара, спарожина, пелин...

Милован је увијао у новине гранчице и травке које је скупљао за своју збирку. На питање откуда то да се он бави ботаником, исприча:

— У моје време цела је Велика Школа била у знаку природних наука, ботанике нарочито, толико је моћан и надмоћан био Панчићев дух. Иако сам учио књижевност, слушао сам ботанику као и они који су учили права. Ишао сам са Панчићем у екскурзије, и онда сам почео скупљати биљке, посао који и данас настављам, као што видите. Колико ли је успомена у сувоме лишћу и цвећу мога хербаријума! Прелиставам ону пожутелу хартију и наићем на биљке које сам са Панчићем брао по Копаонику. Лепо стоји записано ког је дана и на коме је месту мо-

ја рука отргла тај цвет. Гледам га и удишем његов увели дах. А било ми је тада осамнаест година... Друга сува биљка подсећа ме на шетњу са Панчићем у рано пролеће на Булбулдеру. Тај данас насељени крај радничког Београда био је заиста „Славујев луг“... Па шта је била у ствари сва та Панчићева ботаника, то скупљање биљака, бројање листића и прашника? Све је то више осећајност него наука. Мислили смо да продиремо својим хладним разумом у природу, а она се с нама шалила, била нам се усадила у срце и излила у чисту поезију.

Погледавши око себе и прешавши једним широким покретом руке свуд наоколо, Милован настави:

— Чудан ти је тај биљни свет, чудан и разноврстан као и људски. Има у њему разних ћуди и нарави, свакојакних укуса и навика. Има биљака које воле друштво, уживају да се тискају, боје се самоће и никад их нећете наћи усамљене; док друге траже самоћу, што могу да остваре јер се саме размножавају и своје потомке на крилима ветра шаљу далеко од себе. Има их које воле сунце, има их које траже хладновину. Има их смерних, које се повлаче пред безобзирним и наметљивим. Има их које воле воду, које уживају да су им ноге у потоку или бари; исто као неки људи, у које и ја спадам. Неке опет не маре за воду и пију је таман толико да не умру од жеђи. Кажем вам, све као међу људима. Има их каћиперних, без укуса, а много више са утанчаним укусом, које нас поучавају лепоти. Највише ме занимају оне које воле поезију путова и друмова, са прометом, пролазницима, различним изгледима према годишњем добу, прашљивим, блатавим, завејаним. Те биљке расту и цветају дуж путова, лети засуте прашином; и оне то воле. Подсећају ме на оне паланчане који уместо да уживају у својим баштама, воле да седе пред кућом на сокаку... Има их миришљавих и смрдљивих, простих и отмених. Има међу њима интернационалиста и уских националиста. Има их с десна и с лева; бар их човек такве сматра: црвених ружа и белих кринова. Неке су добре, милују нас; неке су пакосне, пеку и боду. Има их хранљивих, има их отровних. Које чудо онда да их је човек удружио са својим животом, у венцу невесте и у венцу посмртном...

Око једанаест сати стигоше широким лападским путем на обалу грушке луке. Ту је море било мирно као локва.

Неколико великих бродова на супротној страни стајало је уз кеј прекривен жутим наслагама дасака и црним брдима угља. Бели праменови паре извијали су се из дизалица које су уз лупу чекрка преносиле своје товари. Многи галебови летели су луком пијучући тужно.

Поседаше у барку која их је чекала. Стари мрнар Марко завесла и побоше ка Ријеци. На изласку из луке барка се доста љуљала на таласима, који су долазили с отворенога мора, што се Миловану није много свиђало, те је био умукнуо, држећи се обе-ма рукама за седиште.

— Је ли барка сигурна? запита веслача.

Стари морски вук није знао је ли то шала или увреда. Али видевши по смеху осталих да Милован није упућен у поморске ствари, и он се насмеја и одговори:

— Хе! драги госпару мој, барка је од саме мурве.

Објаснише Миловану да је дудовина најбоље дрво за барке, па кад он, умирен тиме, а видевши острва Даксу и Колочеп, упита веслача је ли кадгод ишао донде, стари мрнар, који је двапут путовао око света, насмеја се само, сматрајући да је Милован одвише далеко од слане воде да би му вредело одговорити.

Божо уживаше када их таласи захватише. У њему је био жив атавизам многих нараштаја његових предака помораца. Кад убоше у Ријеку и барка стаде клизити по мирној површи, рећи ће Божо:

— Овђе осјећам да сам промашио свој живот. Нијесу за мене били медицина ни хуманиора. Све је то вјештачки накалемљено на мене, али није у мојој крви. У њој је море, наслијеђено од мојијех предака. На води, на броду, ћутим се дома, а не у граду, у школи. За мене је вода природна средина човјекова. Он је створен да плови, да живи и да се креће по води, а само изузетно да ступа на сухо. Знам да је глупо мислити тако, али ја тако осјећам.

У само подне пристадоше уз ниску камену обалу и искрцаше се. Одмах ту крај обале налазила се крчма старог бодула (острвљанина), некадашњег „диспенсијера“ (кухара) на бродовима на једру, чувеног са своје кухиње. У тој скромној крчми приредио је дум-Нико гозбу својим пријатељима. Сто са белим застирачем и сламом оплетеним боцама био је већ постављен. Мириси јела допирали су из кухиње. Образи су им пријатно бридели од ветра и мора; били су огладнели од шетње и вожње, те су нестрпљиво очекивали обед. Дум-Нико скиде свој ренгот, остали се угледаше на њега, а капетан-Лесо засукавши рукаве од кошуље откри чврсте и страховито маљаве руке.

Док су јели пршут и маслине, капетан-Лесо и бодуо, који је био засео с њима, причали су о заједничким доживљајима кад су путовали на истоме броду, и њих двојица су водили реч за све време обеда.

— Волим, рече дум-Нико купећи ожицом последња зрна ориза у своме тањиру, волим када два поморца приповиједају о заједничким доживљајима, јер им тада вјерујем.

Долазак великог зубатца преливеног уљем, сјајног, златног, миришљавог, изазва опште дивљење и ускрати одговор на дум-Никову примедбу. А кад после ризота са прстићима засладише обед смоквама, бадемом, пињулима и манталом, и када се капетан-Лесо, извинивши се, опружи на дрвеној клупи да по навици продрема, остали изиђоше пред крчму, где их у заветрини, на млаком сунцу, уза само море, очекиваше кафа. Завалише се у плетене столице, а Милован не могавши одолети изу сандале и спустивши се на камену обалу умочи часком ноге у бистру воду.

— Замислимо сада да смо на обалама Илисоса, рече Гргуревић, примакнувши своју столицу обали.

— Ја замишљам да сам крај моје Саве, одврати Милован бришући ноге.

Па завршивши тај посао седе у наслоњачу, завали главу да би га сунце боље миловало, притвори очи, и очаран призором воде, неба и сунца, отпоче:

— Драги моји пријатељи. Кад се будем вратио кући наставићу се на селу, у мојој Посавини, крај реке, и тамо ћу завршити своје дане. Сит сам Београда и живота у великоме граду и кафана. Уосталом за мене Београд није више оно што је био, јер се готово све у њему изменило. Гледам неке од његових улица, тамо око Варош-Капије на пример, па тек ако се још која кућа нађе из времена моје младости. Улице су промениле чак и правац. И тако вам је готово са целим Београдом. Као да је каква страховита катастрофа, земљотрес или пожар, избрисала са земљине површине град мога детињства и младости, те је на његово место саграђен нов град. Хвала Богу, није то учинила никаква катастрофа, већ напредак. Али тек нема више града у коме сам одрастао, нема улица којима сам се кретао, нема кућа у којима сам живео, нема кафана у којима сам седео; нема, дакле, најбољег дела мене самога. Ви се смејете. Али замислите, или боље помислите, јер се замислити не може, шта би остало од вас кад би нестало нашег Дубровника? Смејете се јер мислите да то није исто, јер је овде све уметност и лепота. Али кад су у питању везе са срцем — онда је све исто.

— Ни стари Дубровник нашег детињства не постоји више, примети дум-Нико, само су мјри остали, а међу њима је ново све, нов свијет, друти језик, друти обичаји.

— Није то исто, настави Милован. Казаћете ми да тако мора бити, да је то напредак, хигијена. И ја тако велим; али то не значи да оно што мора бити није неки пут и болно. А они моји

тамо у Београду уместо да с нешто туге пропрате нестајање свог старог града, да приме то као нешто што разум намеће нашим осећањима, радују се сваком рушењу, и за оне старе наше куће имају само погрдни израз „страћаре“. Хеј, станите! јесу страћаре, али у њима је наша прошлост.

Бодуо донесе кафу. Милован сркну и продужи:

— Један крај старог Београда био ми је нарочито драг. Једна широка улица, права, са уским заврнутим изласком, којем су пролазили готово само њени становници. Била је тиха и свечана. У њој је било више кућа господског изгледа, са великим прозорима и двокрилним капијама. Није се узалуд звала *Господска улица*. У њој је становао Матија Бан, у чију сам кућу, млетачког изгледа, са великим фрескама у ходнику, често одлазио у младости. Недалеко било је *Учено друштво*, а једине занатлије биле су књиговесци и штампари, који су се сматрали члановима те интелектуалне улице. У том крају су биле и антикварнице и књижаре, а поменута улица завршавала се Државном штампаријом. То је био мој омиљени крај. Жељно сам још као гимназиста удисао у њему мирис свеже штампе и књиговезачког лепила, дуго стајао пред изложима књижара, претурео књиге код антиквара. Чини ми се да су код мене љубав према штампаној хартији и повезаној књизи, а нарочито занос од мириса хартије и књиговезачког лепила, претходили љубави према књижевности, а можда су јој били и повод... Данас Господске улице нема више. Пробијена је, води ка мосту преко Саве, од најпрометнијих је улица, аутобуси и трамваји заглашују, а уместо књиговезаца налазе се продавци аутомобила.

Милован уздахну и настави:

— Нема више ни *Тобцијске пијаве*, ни *Три кључа*, оне дугачке улице која је спајала варош са селом, у којој су били ханови, сарачи, абације, опанчари, са дућанима испред којих су висили јелеци од срме, свилене шамије, бинбуре и цвеће од хартије за невесте; нема више те улице која је мирисала на коже, катран, волове и народ, у којој су сељаци и сељанке, враћајући се у подне са тргова, са празним котарицама о обрамицама, пунили дућане.

„Нема више ни старих, добрих, гостољубивих кафана. Некада, држати кафану није било трговина као ма која друга, него позив. Бити кафеција код *Грозда*, *Тона*, или *Три јаблана*, то је било као нека титула. Бити у кафани значило је бити домаћинов гост, јер је кафана била његов дом. Ту је он за једним засебним столом ручавао с породицом, деца су писала своје задатке, у једном углу је била каса, у другом уоквирене породичне слике. Домаћин је познавао све своје госте, измењао би сваки пут по коју реч

с њима, знао је свачије име, навике и укус. А данас! Не знаш ни чија је кафана, која је често неко туђинско акционарско предузеће. И друштво се променило. Некад, чим би се мало дуже поседело у друштву, певало се. Данас се оговара... Кажем вам, све се изменило. И зато хоћу да живим мирно, на селу.

Сви осим Зеца сложише се у томе да је лепо живети на селу. Милован им оцрта свој будући живот.

— Настанићу се у мојој Посавини. Кућица ће ми бити крај реке, коју ћу моћи да посматрам са свог прозора како протиче: у пролеће, када набујала и мутна носи грање и пањеве; лети, када повучена у дубину свог корита тромо мили међ спрудовима и зеленим адама; у јесен, када је притисне магла и прелећу јата дивљих патака. А зими има се тек шта видети! Једног јутра уставши погледаш као обично кроз прозор: дуж обале ухватио се лед, као какав узан поруб; иначе матицом нигде леда. Тек после неколико дана почну пловити санте, мале и танке. Сваког јутра их је све више, покривају реку. И неколико дана гледаш непрекидну поворку: има их свакојаким облика, великих и малих, на њима се возе гаврани, дивље патке и орлови. Кад једне ноћи, пробуди те неко нарочито шуштање и ломљење. Аха! река се гуши. И неколико дана гледаш санте како се сукобљавају и најакхују лемећи се и избацујући се на обалу. Кад већ навикнеш на ту непрекидну песму, једне ноћи, пробудивши се, узалуд ослушкујеш. Мртва тишина. Лед је стао. Зором устанеш и погледаш на отвор који си начинио својим дахом на залеђеном окну; снег веје, пређавац засипа; реке више нема; простире се огромна пољана под снегом, спојена са равницом на другој страни. А после неколико дана бела ледина је испресецаана стазама и путањама којима иду пешаци и саонице. Е, не знате ви за лепоте зиме.

— Од које си побјегао, примети Божо.

— Пред мојом кућом, настави Милован, воденица на реци лено окреће своје коло. Посматраћу воденицу, млинара и помеларе. Имаћу козу да бих у пролеће посматрао скакутање јарића, њихову игру, спретност њихових покрета и виткост тела кад се пропињу да брсте врбе. Тепаћу кози: „Вита моја рогушо!“ Имаћу овце, те ћу у пролеће наслонити лице на руно јагњета и зажмуривши њушићу мирис вуне. Посматраћу јагње кад заблеји, па му се измеђ белих зуба укаже гарав језик. Посматраћу јариће и јагањце кад клекнувши ударају главом у виме своје мајке изражавајући репом сласт и хвалу природи хранитељци. Скупљаћу сваки дан абоносне брабоњке и њима ћу гнојити свој врт, у коме ће бити поврћа и само обичног цвећа, ваших модрица, краљева, конављана, франчеза, жутеља... Све то имамо и ми, под другим именом, али ћу семе понети одавде да ме цвеће подсећа на вас.

Иза куће, у камењару, међу полупаним лонцима, имаћу зову и коприву, слику скромнога света који је малим задовољан и уме да се радује животу. Имаћу патака, да бих осетио штогод од њихове радости кад под летњим пљуском залепршају крилима. Имаћу гусака да бих могао гледати њихове плаве очи. Имаћу петлова старих и младих, и кокошију разних врста, па ћу посматрати љубомору и удварање њихово, и размишљаћу о својој младости и женама. Имаћу пса ниског порекла, јер је у таквог верност највећа.

„Али од протицања реке још је лепше посматрати како протиче време, како се нижу годишња доба. Доста пута сам то већ видео, али се тог призора не могу нагледати. Јер напосто *живети*, оставити да те време носи, највећа је сласт. Човек је створен да мисли, размишља и посматра, а да ради умерено, колико осећа потребу да ствара и колико му животне потребе налажу. Али рад сам по себи не може бити идеал, као што не мора значити ни добро. Све зависи од тога у којој се сврси ради; јер вредноћа може да буде извор зла као и добра. Има народа за које би било боље да су мање вредни, боље и по њих и по цело човечанство.

„Прелиставаћу често календар и разгледаћу оне слике које су у зачељу сваког месеца. Врелог јулског дана гледаћу ону сличицу на челу децембра, на којој су дрвосече, саонице, шума, све под снегом. У дубоку зиму, кад је свуда мртвило, отворићу мој календар на мајској страни и у успомени проживећу буђење, које мора доћи. Јер нема веће чаролије од низања годишњих доба. Бог, који је све правилно удесио, мудро је земљу накривио. У моме календару ће црвеним словима бити назначени празници природе: кад је пала прва магла, кад је пао први снег, кад је лед кренуо, кад је зазујала прва пчела, кад је цветала јагорчевина, кад је сазрела прва трешња, кад је обран први грозд на лози мога хладњака...

„Ето тако ћу живети. А умрећу једне вечери, кад се људи уморни враћају из поља, кад волови долазе на реку на појење, а кокоши се смештају на дуду да преноће.“

— Старче Миловане, рече Божо тапшући свог пријатеља по рамену, ти нам испјева пету Георгику!

— Не прочитавши ни једну, додаде Милован.

— Ето видиш, упаде радосно Зеџ обраћајући се Божу, човеку није потребно да учи твоје класике да би умрио као они осећати и говорити.

— Нијесам ја то никад ни тврдио, одврати Божо. Него, Миловане, ти помену црни језик јагњета. А Вирбилије у трећој Георгици помиње језик овнова, који мора бити без иједне црне мрље да би јагањци били чисте расе, бијела руна.

— Ја не волим чисте расе, одговори Милован. Јер ништа није тако једнолико и досадно као чиста раса. Ја уживам у разноликости и изненађивањима укрштања. А мислим да ни природа не полаже много на чисте расе, јер би иначе онемогућила укрштање, као што је то учинила за различите врсте, или би бар онемогућила плодност мелеза, као у мазге. Природа је омогућила укрштање људских раса свакако ради тога да се укрштање врши, да из старог излази ново, да разноврсност буде већа. Ко хоће да од своје стоке и живине извлачи више користи, тај нека пази на чистоту расе, а ја уживам кад се под квочком излегу пилићи, најпре истоветни а доцније сви различити. Не волим ни у чему једнолико. У недостижном богатству своје маште, природа није створила ни два листа ни два човека истоветна. Сваки човек има друкчији ход, глас, смех, поглед. Уместо да ствара као фабрика „у серијама“, природа је дала личне рукотворине. Како је то лепо кад човек наставља сам у истоме правцу! Лепо је што је сваки човек одевен на свој начин, и што у исту ношњу уноси свој начин. А има глупака којима то боде очи, који би хтели да сви људи и по својој спољашности и по својем духу буду изливени у истоме калупу, који су они изабрали, као они оловни војници којима се деца играју. Војска гледа да то оствари колико може, и униформа је у знаку тог одузимања личнога...

— Е, али их има, кад им одузмеш униформу, од којих ништа не остаје. Униформа не одузима увек личност већ је неки пут и даје, примети Зеџ.

— Била би велика несрећа, продужи Милован, када би сви људи били истоветни, па макар били обдарени најбољим особинама. Човечанство састављено од самих генијалних људи, не би могло постојати ни опстати.

Ветар је био попустио, облаци су се били разредили и полако су се кретали на плавоме небу. У даљини Дакса се сада огледала у мирноме мору. Сунце је било топлије, и у мирноме ваздуху мешали су се мириси мора и копна. Капетан-Лесо, сав румен и освежен од поподневног сна и умивања придружи се друштву смејући се слатко са прага Зечевој примедби о униформи.

— Нијесам, Зече, проприо мог'о трпјет' галуне и позлаћену пуцад. И нико од нашијех капетана са бродова на једру није носио униформу. На броду смо носили што му драго, а на крају вазда црни вестит и високи клобук, „патенту“.

Зеџ се врати на класичне студије:

— Класичне студије, то знам по многобројним примјерима, нијесу ништа користиле онима који нијесу имали урођене особине: јасност, мјеру, осјећај љепоте и искреност. Таквима су

наудиле и онда кад су били одлични баџи: сваки час прекидају наш лијепи језик латинским цитатима да би рекли оно што се исто тако лијепо може изрећи нашки. Умјесто да се природно изражавају, у њих је све извјештачено, сложено и претрпано. Ти, Миловане, видим, нијеси читао Вирџилија, али умијеш осјетити природу и то кратко исказати. Осјетити, бити искрен, и то исказати с најмање ријечи, на најпростији начин, то је правило доброга стила за све језике, а нарочито за наш језик који не трпи надменост.

— Да, али то и јесте најтеже, примети дум-Нико. Природни начин изражавања у књижевности дошао је као последњи. У позоришту, природност захтјева највише вјештине, тако да је у њему највише извештачено оно што нам се чини природно. Имај на уму и то да сваки језик има свој стил који му пристаје. Наш језик захтјева једноставност, и Вук је дао обрасце језика и стила, којијех се треба држати и за тананије мисли од онијех за које је Вук знао. Најбољи стилисти латински, италијански, француски, у нашем преводу имају нечега извештаченог, страног, тј. на нашем језику нијесу више добри стилисти.

Критиковали су данашњу школу. Дум-Нико јој је налазио недостатак у томе што јој је знање једина брига, а о васпитању не води рачуна.

— У једној земљи, говорио је дум-Нико, у којој се лаж сматра духовитошћу, у којој превара, „подвала“, влада од горе до доле и постаје систем владавине, васпитање је потребније од писмености, управо утолико је потребније што се писменост више шири.

Божо је налазио да је смисао за интелектуални рад потиснут практичним захтевима, док је Милован тврдио да школа пати од тога што је претрпана онима који за њу нису, а према најгорим баџима се утврђује општи ступањ једне школе. Зеџ је и у томе питању био скептик:

— Школи се придаје одвише велики значај, говорио је он. Замишља се да треба само пронаћи какав педагошки систем, погодан програм, да би се добио човјек васпитан и образован по нашем идеалу. Замишља се да је човјек у дјетињству и младости обично тијесто, и да су потребне само вјеште руке да би му се дао облик који хоћемо. Да, човјек се даде мјесити, али остаје оно тијесто од којег је начињен... Говори се о некој „високој“ култури, коју школа треба да даде. Али се не пита колико их има такву културу и који су за њу способни. Релативно врло мало. Тако је и у нас и у цијелом свијету. Врло је мало онијех који имају потребу и смисла за неки нарочито развијен умни и духовни живот. Велика већина онијех којима си ти, Божо, годи-

нама покушавао улити дух класицизма, постали су чиновници, којима је главна брига да добију класу, или трговци, којима је новац идеал, а и једнима и другима дневне новине су сасвијем довољна духовна храна; када те сретну и сјете се твојијех лекција, то их подсећа на нешто што изазива осмејак, нешто врло далеко и без сутрашњице. Зато, велим, најважније је оно што смо у себи на свијет донијели. Школа нам може само утрти пут којем смо намијењени, и ништа више. Треба жељети да га не отежава; а и кад то чини, није велико зло, јер свакако ипак пронађе своје поље. Ни педагошки системи, који се непрекидно одмењују, немају великог значаја. Тако смо ми учили читати и писати методима толико рђавим, по данашњим педагозима, да бисмо морали бити неписмени и замуцкивати при читању. Све те педагошке новотарије више занимају учитеље него ђаке. Радна школа или школа са прутом, кад прођу године не види се велика разлика у резултатима.

— Ми смо, примети капетан-Лесо, учили све напамет како папагали, не разумјевајући ништа. Али и данас то знам, а сада и разумијем. Данас пак дјеца уче само оно што могу разумјети, а чим то забораве, не знају више ништа. Ја сад знам оно што некад нијесам разумјевао, а они не знају оно што су јуче разумјевали.

Капетан-Лесо је причао о свом учитељу у основној школи, старом Иванишевићу, који је говорио да Енглеску дели од континента „Пас де Калаис“. Уз изобиље покрета и смеха оживљавао је старог дубровачког „ориџинала“, школског служитеља Јодза Пупу и критиковао је данашње васпитање.

— Капетане мој, није лак посао бити васпитач, рече Милован. Ја то знам из искуства. Моја синовица, кћи мог брата од стрица, има двоје деце, и ја се поглавито бринем о њихову васпитању. Она су моја највећа радост. Колико је мали Маша озбиљан и ћутљив, толико је мала Љиља живи враг и брбљива, вазда ћерета и поставља питања на које често не знам шта да јој одговорим. Тако једног дана, било јој је тада непуних седам година, она ће ме без икаква увода запитати:

— Је ли деда, како сам се ја родила?

„Без икаква размишљања одговорих:

— Тебе је твоја мама родила. Кад си била мала, мала, носила те је под својим срцем.

— Под срцем! понови девојчица с осмехом зачућеног задовољства. А колика сам била кад сам се родила?

Ја јој показах, открилике, рукама.

— Па то је морало бити тешко мамици.

— Јесте, дабогме.

— А зашто је татица мој татица?

„Е, помислих, ово је већ деликатније питање. Како ћу се извући? И тренутно закључих ово: целу истину не могу рећи, јер није за њу, не могу јој рећи целу истину, али хоћу и у овоме да се држим начела која сам себи као васпитач поставио: да говорим само истину, јер не могу веровати да се васпитање мора оснивати и на лажи. — Татица те је дао мамици када си била врло, врло мала...

— Је ли као она моја мала луткица?

— Много, много мања, тако да се ниси могла видети.

„Девојчица се насмеја као да чује најлепшу бајку. И заиста настави:

— Дедо, хоћеш ли да ми читаш ону причу што си јуче почео?

„Мени лакну.

— Дабогме да хоћу, дај брже књигу.

„Кад јој је мати дошла потрчала јој је у загрљај, села јој је у крило, мазила се и своју малу главу прислањала је мајци њежно на срце.

— Природа и истина најбоља су школа, закључи Милован. Зато често идем са својим унуцима у шетњу у поље. Ко воли природу има целог свог века у чему да ужива. Ко није осетио лепоте природе тај неће разумети ни најбољи део уметности. Зато ја мислим да би познавање и разумевање природе морало бити основа образовању.“

— И ја тако мислим, одобри Гргуревић; али и такво образовање има своју лошу страну. Природа нам открива своју лепоту и величину, али у исто вријеме и право мјесто човјеково у њој, то јест његову безначајност. Ко живи у чињеницама и размерама природе, тај не придаје више довољно важности ономе што је људско и долази до тога да оно класично изврне у „све што је људско туђе ми је“. За једног биолога какву вредност имају историјске, политичке и друштвене појаве, према законима развоја живог свијета и ономе што се збива у трунци протоплазме? Шта су за геолога настојавања људског трајања, у односу према геолошким временима? Шта су за једног астронома животи народа и људска таштина, у оквиру свемира? Шта су за једног физичара закони које човјек прописује, према законима који управљају свијетом? Свакако не толико значајне ствари да би их човјек врло озбиљно схватио.

— Тако је, потврди Зец, мада се научници сналазе и у обичном оквиру живота. Знао сам једног астронома за кога су имали исту важност постанак сунчаног система и добивање каквог ордена. Човјек остаје човјек и онда кад се у времену

и у простору виноу у надчовјечанско, јер у томе оквиру не може живјети, није дома.

Говорило се потом о моралном васпитању. Зеџ је и на томе пољу развијао своју тезу:

— И у том питању преувеличава се значај школе. Прије свега, и ту је главно какав се ко родио. Сваки од нас зна за поштене и складне људе, који су одрасли у најнижој моралној средини; и обрнуто.

— Свакако, прихвати дум-Нико, без нарочите Божје милости која је, признајем, доста ријетка, не може се усадити у наше срце оно за што нема мјеста, нити се може ишчупати оно што је у њему укоријењено прије рођења. Људи долазе на свијет са својим главним манама и врлинама. Али, далеко од тога да је одгој немоћан у сваком погледу: он неће створити оно чега нема у нама, али ће клицу добра открити и развити, као што ће клицу зла пригушити.

— Ни у том погледу не треба претјеривати, рече Зеџ, јер онај који нагиње добру запамтиће један једини добар примјер међу тисућу рђавијех и угледаће се на њ, као што онај који нагиње злу неће примити ништа од тисуће добријех примјера. А свугде се може наћи бар по један примјер добра или зла.

— Најјачу одгојну моћу, рече дум-Нико, има обитељ. Што може школа са својим теоријским поукама, према свакидашњем живом примјеру породице? Што вриједи у школи проповиједати идеализам и поштење, ако се на дому обожава новац а не поштење. Обитељ најприје, затим друштво уопће, средина у којој дијете живи, од одсудног су утјецаја на његово морално васпитање. Васпитање, а не знање, има бити главна сврха школе. Али не прецјењујмо њену моћ у том питању. Зато је права безочност када друштво данас пребацује школи што омладина није онаква какво оно није само; кад министар који је промијенио готово све странке тврди да омладина нема карактера; кад божје слуге које сеју мржњу проповиједају љубав. Ништа не значе ријечи, него свакидашњи примјер. А у томе породица има највећу моћ. Породица, породица, то је све.

— Зато је ни један од нас није основао, примети Милован.

— Јест, прихвати Божо, и зато смо сви ми овђе промашили свој живот. Могли смо имати не знам какав успјех у послу којем смо се одали, али нијесмо испунили ону дужност без које су све друге, на концу конца без смисла. Ни један од нас нема порода, бар колико ја знам. А то значи велику смјелост и одговорност пред законима природе.

— Ако се кајеш, дундо-Божо, рече Милован, доцкан је.

— Има их који се за нас одужују, примети Зеџ.

— Збиља, Миловане, упита дум-Нико, зашто се бар ти нијеси женио, ти који си просто створен да будеш добар муж и отац, а ето видим и одгојитељ.

— Нисам се женио зато што сам имао и сувише добру мајку.

На дум-Ников поглед који је изражавао недоумицу говори ли Милован озбиљно или се шали, Милован објасни:

— То је цела истина. Моја мајка је рано обудовела и остала са двоје нејаке деце. Брат ми је умро дететом још, и тако сам остао сам са мајком. Она ме је одгајила и школовала својим трудом. Ја сам за њу био све и сва. И кад сам одрастао исто тако је било. Наговарала ме је да се женим. Али више зато да би она имала снаху него ја жену, јер није могла ни замислити да бих ја могао припадати и коме другоме осим њој. Није било ни говора о томе да бих ја, оженивши се, могао не живети под истим кровом са својом мајком. У таквим приликама мислио сам да је мудро не женити се. Јер ја не бих могао не бити у свакој прилици на страни своје мајке; и кад би требало ма у којој мери жртвовати жену или мајку, не бих оклевао, као што ни толики други нису учинили, јер је мој нараштај још гајио култ матере. А Бог је дао да моја мајка доживи дубоку старост, те је мени већ било прошло време за женидбу кад је она умрла. Ето, то вам је истина о мени. Знам многе код нас који су са истог разлога остали нежење.

— То је све са непознавања или непоштовања једног природног закона, рече Гргуревић. Нема ни једне птице која, научивши лећети, остаје у родитељском гнијезду. Сама мајка, која је младунче одњеговала, увјек справна да се за њих жртвује, потјера их кад им њена брига и љубав нијесу више потребне.

Божо Гргуревић је излагао дирљиве примере љубави и пожртвовања у животиња, и доказивао је како се та осећања појављују само онде где су корисна одржавању потомства. Он закључи:

— Природа је из своје себичности дала несебичну љубав. Ништа у природи није тако срачунато као идеална љубав. У човјека, наравно, није све тако просто, али ипак се не може поступати противно ни једном закону природе. Није ни човјеку љубав увек дата ради себе саме.

— Код човјека је љубав, нарочито љубав између човјека и жене, сва у знаку себичности, прихвати живо Зец. Љубав може бити не знам како идеална, али стварно она води ка спајању човјека и жене. То јој је смисао и сврха и онда кад су њене жртве увјерене да није тако, и кад би се нашле увријене да им то речеш. Ништа није тако варљиво, нестално и

подложно банкротству као љубав. И нови нараштаји се завањавају редом, не користећи се искуством претходника. Сваки заљубљени младић или дјевојка мисли да је пронашао нешто ново и велико. А сва та осећања развијају се по истом шаблону, на истим илузијама. Љубавници се лудо воле, готови су дати живот једно за друго, неки пут га стварно и дају. Затим се често дешава да постану више или мање равнодушни једно према другом, не ретко се омрзну, неки пут толико да се не могу трпјети, а дешава се и да пожелеле смрт једно другом. На жалост, много је таквијех примјера у браку и ван њега. Ја сам увијек имао пред очима ту понижавајућу природу љубави, што је брзо у мени угушивало свако одушевљење. Због тога ћу остати нежења, рече Зеџ.

— Ипак, примети дум-Нико, има супружника који се нијесу разочарали, има срећнијех бракова, до краја срећнијех.

— Јест, одговори Зеџ, — и по његову брзом одговору видело се да је о томе већ размишљао и утврдио своје гледиште, — јест, има их, али не на основу љубави. У животу супружника постоје три ступња; после првог, илузије чулности, која их везује неко вријеме, настаје други ступањ: самилост, да не кажем међусобно сажаљење при сјећању на прошле илузије; најзад, кад остаре, кад и самилост ишчезне, љубав старих парова представља дугогодишња навика једнога на другога, као што се човек навикне на своје старе папуче ...

— Хе, синовче! узвикну Милован уз усклике целога друштва, разговараћемо о томе једнога дана, ако Бог да.

— Стари супружници много лакше прежале једно другог него што би се могло помислити, упорно настави Зеџ. Старац који остане сам обично се тужи на то што нема више неге. А по правилу, и старци и старице кад обудове оговарају несталог дугогодишњег друга и осјећају неко олакшање.

— Е, то је одвише! узвикну дум-Нико.

— То је све на основу помњиво испитане стварности.

— То значи одузимати људима најљепше илузије живота, примети капетан-Лесо.

— Најљепше илузије, извор највећих разочарења, одговори Зеџ. Много би срећнији био човјек кад би тражио срећу у ономе у што малочас рашчланих љубав: у међусобним услугама разне врсте, према добу живота, и у међусобном сажаљењу.

— Добро, синко, а шта мислиш о материнској љубави? запита Милован.

— То је већ нешто сасма друго, и чудо је да се и једно и друго назива истим именом. Материнска љубав је сва у духу, не-

себична, увјек готова на сваку жртву Мајку и дијете, и болест и ружноћа само још више спајају. Може ли се то ријет и за ону другу љубав, која одбацује у својој себичности вољену жену зато што није више млада и лијепа? Та љубав, коју толики величају као нешто божанско, сматрајући да је сва у срцу и души, јесте лаж и биједа које воде најпотпунијем банкротству што људски идеал може уопће претрпјети. Боље је не заваравати се и смјестити је ондје гдје стварно почива.

Сви су ћутали неколико тренутака, осећајући да у мишљењу њихова пријатеља има бар нешто истине.

— Гријешити, Зече, уздеде сада реч дум-Нико. Права, чиста љубав, у којој има заиста нечега божанскога, постоји. Из те љубави потичу велика дјела и племените жртве. Осим вјере ништа не може тако уздићи људска срца као њихово стапање у љубави. Та љубав потиче из саме себе и саму себе има за сврху. Истина је да је и она, као све што извире у духу, изложена тјелесним биједама и искушењима; али им она не припада, као што би ти хтио, Зече. А те људске биједе оправдане су тиме што воде дјетету и родитељској љубави. И зато, за мене је брак без деце или Божје проклетство или прљав посао. Прљав посао у сваком случају, али на њему свијет почива. Има складних људи за које никад не бих вјеровао да му се могу одавати, кад њихов пород не би био жив доказ...

— Хе, људи! узвикну Милован, шта ли нећете још измислити! Та човек је човек. Само нека све иде својим током. Млад човек се заљуби, љубав га диже до звезда, док на земљи налази тренутке који зацело нису за презирање. Из све те поезије и заноса рађа се дете, а с њим и нова љубав. Није важно шта је ту духовно а шта телесно. Главно је да је људско и да тако мора бити. А ја вам велим да у љубави има и једног и другог.

— Што се тиче детета, истина је то, рече Зеџ, да се људи данас, бар у цивилизованим земљама, не спарују ради добивања деце, него пркосећи тој опасности. У данашње вријеме бескрајно мало дјеце долазе на свијет вољом својих родитеља при чистој свијести. Велика већина оне дјеце коју родитељи неизмјерно љубе, нијесу била жељена. Човјечанство се данас одржава на слабости воље, на замкама што му их је лукава природа запела. Једном ријечи: данашњем свијету у зачетку лежи превара. И због тога ништа не понижава човјека тако као сексуалност. Неки веле да она приближује човјека Богу, јер му је дато да и сам буде творац. Благо онима који су поносити у тим тренуцима! А ако је и Бог био у таквом расположењу стваралаштва кад је овај гурави свијет стварао, и нарочито пошто га је ство-

рио, није се чудити што није испао бољи и што ни он сам више не мари за њега.

— Мучи, Зече, не гријеши душе, рече прекорно дум-Нико, али смејући се у себи претеривању свога млађег пријатеља.

— Дакле, примети Милован, преваром долазимо на овај свет: а преварени га и остављамо, јер лекари крију од нас смрт.

Попише кафу коју је бодоу био послужио, и тада настави дум-Нико:

— Ниске страсти и понижење су у зачетку нашем. Стога морамо цијелог свог живота откупљивати своју грјешну природу пред лицем Божјим милосрђем према жртвама тих страсти. Моје сажаљење је неограничено у тим стварима, нарочито према посрнулим дјевојкама и њиховој незаконитој дјечи. Обично су то сиромашне, безазлене и поштене дјевојке, јер такве упадају најлакше у сатанине мреже. Јаднице скупо плаћају у свом биједном животу неколико тренутака поезије, заноса и блаженства који им другдје нијесу дати. И кад такве дођу к мени, одмах их ослобађам гријеха и савјетујем им да буду мање чедне, то јест више на опрезу. Наш град се може поносити тијем да је схватио ту човјечност, јер је међу првим у Европи основао прихватилиште находчади.

— А што мислиш о оним лерима који су их преварили? упита Божо.

— Скоро исто што и о дјевојкама. У томе послу човјек је жртва исте сатане. Стога не вјерујем много у заводнике и љубавне лажи: љубавници су искрени и у најбезочнијим лажима; они лажу сами себе.

Гргуревић је хтео да изведе закључак из тих различних мишљења;

— Нема ту никакве сатане, рече он. То је природни нагон којим се овјековјечује живот. У томе питању рекао бих да сте обојица у заблуди а да је Милован, схватајући двострану природу љубави, на путу истине. Полазите и један и други од истине, а обојица долазите до погрешног закључка. Ти, Зече, поричеш духовну страну љубави. А зашто? Зато што си корјен љубавним осјећањима пронашао у тјелесном (што, узгред буди речено, није тешко открити). Јест, Зече, љубав је тјелесног поријекла, она је у служби једне физиолошке функције. Да се грубо али јасно изразим: ушкопљавањем усахњују у исти мах и највиши изрази љубави, — јер су пресјечени у корјену. Али ти из поријекла изводиш закључак о вриједности. То је нека врста аристократског умовања, нетачног и неправедног. Јер љубав је, заиста, као што је мало прије величао дум-Нико, сва у духу; она уздиже човјека изнад земаљскога. Али дум-Нико јој пориче сва-

ку везу са тјелесним. Међутим, љубав, највиши полет наше душе, — жлијезданог је поријекла.

— Ха, ха! насмеја се дум-Нико. Та ти је добра.

— Јест, јер дух извире из материје. А што то у вашијем очима понижава љубавна осјећања, то је као кад бих рекао дум-Никку, који толико воли да воња рѹсе: „Остави то, Нико, зар не знаш да су на смећу узрасле!“

— Никада ме, Божо, нећеш увјерити да из материје — и то какве материје! рече дум-Нико с изразом гнушања, може изићи штогод што вриједи више од ње.

— Нити ћеш мене увјерити, прихвати Зец, о духовној вриједности нечега што може бити тако плитко усађено у нама, са тако провидним смјером.

— Цвијет је ипак цвијет, иако брзо увене, одговори Божо. А што је љубав нестална то је зато да би била корисна: што више укрштања и могућности оплођавања, да би се људски род одржао пркосећи небројеним опасностима које доносе смрт. Риба даје неколико милиона јаја да би зајемчила своју одмену једном једином. Зато човјек по природи својој није моногам.

Гргуревић примети да постоји у томе питању велика разлика између човека и жене.

— Е, драги мој, то се данас све више помиње, и на рачун тога много се штошта допушта и покушава правдати. Не знам, рече дум-Нико слежући раменима, је ли човјек по природи својој онакав као што ти велиш, али знам какав има бити. Јер кад бисмо све оснивали на необузданој људској природи, што би било с нама? Није ли у крви човјековој да присваја туђе? Остави отворене бутиге на Плаци и реци: „Неће се дознати ко је што узео“, колико је нас који нећемо ништа узети? Крађа се ипак кажњава, није допуштена и не узима се за олакшавајућу околност што је у нашој природи. Друкчије не би било друштвеног реда. Исто тако обавезна је и моногамија, јер то захтијева опстанак породице. И зато је неразлучивост црквеног брака као светиње потпуно оправдана. Разводу брака обично није узрок у браку, већ ван њега. У Аустралији, чини ми се, док није било довољно жена, људи се нијесу разводили, а жене су, свјесне своје ријеткости, могле бити само још несносније него што су иначе.

— Добро, а ако нису једно за друго, ако су се преварили при избору? запита Милован.

— Свакако жене морају бити равноправне са човеком. Не знам да ли треба да имају и исте дужности. Али сам уверен да никада неће бити међу њима једнакости. Јер никада човек неће достићи жену у пожртвовању, у оданости, у постојаности у љубави, у милосрђу и праштању. Отац се одриче недостојног

сина. Мати никад. Нема човека, ма каква физичка или морална наказа био, који неће наћи љубав, сажаљење и праштање једне жене. Може жена бити мање обдарена од човека за науку и уметност. Али будућност човечанства није ни у науци ни у уметности, већ у оним врлинама у којима је жена ненадмашна.

— Реци ти мени, Миловане, који се то уговор, слободно закључен, може поништити зато што једног дана опазиш да нијеси учинио добар пазар и да би сада бољи могао закључити?

— Може, може, одговори Милован гледећи браду и смећећи се једва приметно. Ако сам, на пример, купио кућу, а једног дана опазим да она уопште није за становање, ја мислим да се куповина може поништити. Кућу сам могао прегледати и испитати а брак се оснива на непознатоме.

— У животиња, поче Божо...

— Ма ето вам га опет са својом живином! прекиде га дум-Нико. Разуми да изван физиолоџије немамо ми ничег заједничког са коњима и товарима. У човјека је разум, воља, свијест о себи, дужностима и своме достојанству. У животиња пак су само слијепи нагони.

— Да, слијепи нагони али паметни, допуни Божо. Животиње немају разума, или врло мало, али су њихови поступци разумни. Има у њих нека памет која није њихова памет. Зато су оне често мудрије од нас. На примјер, ниједна животиња која живи слободно у природи не огрјешује се о правила своје хигијене као што то човјек чини. Он је тек, након многих вјекова културе, у наше доба дознао да му здрављу треба сунца, ваздуха и воде. Наше мајке су се страшиле сунца и мислиле да ћемо добити мождану упалу ако изиђемо на тарацу без клобука. Требало је пронаћи витамин „Д“ па дознати да су сунчани зраци потребни нашој кожи... У нашем дјетињству собе нијесу вјетрили а мали прозори били су застрти кортинама. Купање није било за складну чељад...

— Нијесам видјео ниједног старог поморца да се пошао купати у море, потврди капетан-Лесо. А сунце им никад није такло друго мјесто осим фаче и руку, те су по свој снази били бијели како сир.

— Човјек мора све својим искуством и својом памећу да дознаје, продужи Божо. Рибар мора учити да плете мрежу, а паук од прве руке је начини савршену. У животиња нема учења, док је човечанство у знаку школе, и сваки нараштај изнова учи оно што се прије њега знало.

— Зато нам је дата памет, да се њоме служимо, примети дум-Нико.

— Чему служи памет? Дјеловању у складу са потребама живота. Али ако животиња то боље постиже својим инстинкцима, није ли она виша од нас? Математичари су израчунали да је пчелино саће најрационалније саграђено за оно чему служи. Нијесу ли заједнице мрава, пчела, термита, и толиких других животиња боље уређене од људског друштва? Птица са тако мало памети и несавршеним оруђем као што је кљун, који се може упоредити са два прста, гради чудесна гнијезда, док мајмун, најближи човјеку, са кудикамо више памети и оном дивном алатком сличном људској руци, са десет својих прстију, нема никакве индустрије, не уме ништа да изради. У том погледу многе птице, инсекти, па чак и рибе стоје изнад њега.

Нису никад размишљали о томе што им Гргуревић сада рече и што се није могло оспорити па остадоше замишљени док њихов пријатељ не продужи:

— Уосталом, у човјечанству личну памет све више замјењује аутоматски рад сличан нагонима. Некада је свака рукотворина била непосредни производ људског ума. Данас је сва памет у строју, односно у маломе броју техничара, а радник све више има улогу каквог аутомата са увек истим покретима. Он на тај начин ствара предмете који превазилазе његову памет. Управо као пчела и паук. Првобитни човјек се служио оруђем које је сам изумео или бар сам саградио; данас се служимо справама, стројевима, апаратима, чији рад махом нијесмо кадри ни разумјети. И тако се људи све више служе памећу која није њихова. Управо као у животињским нагонима. Јер нагони су паметне радње у одсутности памети. Зато велим да нас могу нечему и поучити.

Сад дође Зеџ са својим приговором:

— Кад велиш, дум-Нико, да је човјек толико изнад животиње, ти имаш пред очима људе са духовним животом. Али их има и без тога. Колико их само ја знам који не знају ништа друго до јести, пити, спати и парити се. Гори су и од животиња, јер се преједу, напију, лажу и блуде, што животиња не чини. Има људи у којих је мање душе него у мога кучка, који се радује кад дођем дома, који је тужан крај моје постеље кад сам болестан.

Ни Милован не хтеде изостати у тој одбрани животиња:

— Ја много жалим, рече Милован, што животиње не могу осетити моју љубав према њима; што овца, коза, крава и коњ немају бар ону памет и осетљивост коју имају пас и мачка. Колико доброте видим у очима једног вола, једноставне безазлености у једне краве, оригиналности у једне свиње, која својом смрћу предаје човеку своје највеће уживање; покорности и достојанства у једном коњу, људских црта у једном ћурану. Срамота је по

човека што као поругу и увреду употребљава животињска имена, да би оцртао особине које су махом чисто људске. Ни у чему човек није био неправичан као према животињама. Ја бих знао да ценим пријатељство једнога вола.

— То је ласкаво по твоје пријатеље! примети весело дум-Нико.

— Сад ћу вам нешто приповидити, обећа Зеџ:

„Назад неколико дана сретнем на брду испод Босанке пијана сељака на коњићу. Једва се држи на самару, коса му пала на очи мутна погледа, бечерма му гнусна, виче нешто без смисла, не зна ће се находи. А коњић под њиме иде каменитом стазом, ставља помњиво ножицу пред ножицу, бира паметно ће ће стати, задихан, вршећи савјесно свој посао. Цигли један несмотрен корак, и он би се са својим господарем сурвао у провалију. Коњић застаде предамном. Стадох и ја. Гледали смо се као да имамо штогођ ријет један другоме. Човјек је био задријемао, и док је нешто бунцао заподену се између мене и коњића разговор, читајући му из очију одговоре:

Ја. Што се то догодило, пријатељу мој?

Коњић. Јуче је мој господар понио у град уље, педесет ока на самару. На Табору нашао се са пријатељима и сву ноћ су пили, док сам ја међ мазгама на киши чекао. Сад се враћамо дома без уља и динара.

Ја. Јадни коњићу мој, ко те јаше! Твоји претци су некад били слободни, јурили степом, са гривом на ветру, не знајући ни што је седло ни што су узде. Човјек те је заробио, а вели да те је припитомио.

Коњић. Што ћеш, и мој господар има својих брига. Ја не сустанем никад, ни кад носим сто ока уза Срб, као што је он сад клонуо.

Ја. А догађа ли му се то често?

Коњић. Доста често. А кад дође дома, тада тек настане лом. И ја се по неки пут дочепам с оном глупом мазгом што је до мене у штали. Ритнемо се и изуједамо. Али то није ништа према боју у кући. Кажем, нијесам само ја за жаљење; није ни њему лако. Јест, ја га служим; али служи и он мене: доноси ми сијена и који ме, тимари ме и простире ми. Било је говора да ме прода. Али ја бих волео остати у њега: навикао сам на кућу, на дјецу, на пса и на њега. Под истим смо кровом већ доста година, и ја сам неки члан породице, нижег реда, разумије се. С њима дијелим добро и зло. Кад је њима добро и мени је боље, а кад настану тешки дани, нијесу ни мени јасле увјек пуне. Могло би се, госпару, живјети да нијесу ове проклете мазге. Она су жива срамота нашег коњског рода; у њима је помијешана наша поносита

коњска крв са крвљу магарца! Требало би да и човјек законом забрани то саблажњиво мијешање крви.

Ја се замислих над тим коњским расним идејама. Уто, човјек се пробуди, погледа унезверено око себе, па разабравши ће се находи, удари коња ногама у слабине:

— Хајд', црк'о!

Коњић се трже, реч му се прекину у очима и нагло пође.

Ја остадох гледајући коњића како се вере бирајући где ће наћи отпорну тачку да свој терет извуче. Човјек на њему диже руке увис, стаде се теглити и гласно зијевати. Гледам га и размишљам: То је тај дум-Ников човјек, духовно биће, који има самосвијест, вољу и људско достојанство, одијељен непремостивом провалијом од животиње! Та нема тај ничега од тога!

— Хе, напио се човек! рече Милован. Чекај да се истрезни па ће бити друкчији.

— Тај твој човјек, прихвати Божо, заиста не вриједи много. Пијаница је, његов коњ је опрезнији од њега, а и мудрији је ако ти је онако говорио. И док је тај човјек тако мало паметан, колико је памети у њему самом! Док је он без свијести оставио свој живот бризи једног коња, за то вријеме су у њему пажња и одбрана живота непрекидно биле будне. Његови органи вршили су савјесно свој посао бранећи се од отрова који је у себе унео. Они су тријезни и кад је он пијан. У његову животу нема реда ни склада, а у самоме њему све је ред и склад. Сви органи, све жлијезде у сваком тренутку подешавају свој рад сложено и мудро према потребама којег било дијела тијела, које им достављају вјесници крви и нерава. Они се својом мудрошћу боре против господарева глупости. Колико је свијести и памети, неисцрпног извора науке, у томе човјеку мање достојном наше пажње од његова коња!

Божо Гргуревић је држао на својој библиотеци, поред оног малог Силена, један пљоснат суд у којем је на стакленој плочи, у бистрој течности, био причвршћен танак, љубичасто обојен, попречан пресек људског мозга. Подсетивши своје пријатеље на тај анатомски препарат, Гргуревић продужи:

— Кад сам радио у Анатомском институту у Риму, добили смо још топлу главу једног зликовца осуђена на смрт. На томе свјежем мозгу млада и здрава човјека, који је сада на мојој библиотеци, изучио сам анатомију и хистологију нормалног мозга. Најљепше тренутке уживања и узбуђења дао ми је тај мозак својом чудесном грађом, сложеношћу својих лабирината, њежношћу својих грађевина. И размишљах: какво је благо носио у себи тај човјек без вриједности! Вјерујте ми, својом анатомијом и физиологијом човјек често више вриједи него својим духом.

Или ако хоћете: у њима је више духа него у њему. Прво је склад високог ступња, производ генијалне замисли а друго је, често, само сплет грубих нагона и навика.

Па као да држи у руци онај мозак који је у њему сад изазивао многе успомене:

— „Ех, да знате, уздахну Божо Гргуревић, какво је уживање једна анатомска шетња! Кад хоћу да се одморим, уместо каквог романа узмем свеску своје анатомије и прошетам било Амановим рогом у сенци арахноидеје, било трагом каквог живца или током какве артерије. Те шетње, пуне историјских реминисценција и остатака споменика из времена кад још није било човјека, забавније су од шетња Римским форумом или старим улицама Фиренце. Јер у нама се налази чудесна археологија, трагови врло дуге прошлости, остаци других начина живота. У нама је врло стара мисао, према којој је људска цивилизација јучерашња тек. Дијете долазећи на свијет бескрајно је старије прошлости од најстаријих споменика преисторије. У њему су остаци гмизавца и рибе, успомене на живот у води; у његовој крви је дјелић океана; у његовим нагонима младо живинче; у грчевитим покретима његових удова наслијеђе предака који су се верали по стаблима и грању; у његовим крицима први зачеци језика. То мало, слабо створење, зачето прије мало мјесеца, носи у себи отиске тисућа стољећа живота, борбе, патње и уживања. И као сваки онај који се уздигао кроз борбу и понижавања, човјек презире друштво из којег је поникао. Скоројевић прави, сматра се дубоким јазом одијељеним од животињства из којег је постао, и ту ријеч употребљава као увреду. У школи се без стида учи да се животињски свијет дијели на корисне и штетне животиње. Ове последње немају права на живот, као да вас свијет постоји човјека рали. Зато појавом човјека живи свијет постаје све сиромашнији. Многе је животињске врсте већ истријебио, друге нестају, а ни једна нова врста за то вријеме није постала. Током времена фауна ће бити све сиромашнија. Може се предвидјети да ће једнога дана од овог богатог, разноврсног, шароликог живог свијета осим човјека остати само мали број „корисних животиња“ и изметнутих „припитомљених животиња“, које не знају шта је то слобода. Тиме ће човјек пресјећи у корјену стабло живота. Јер кад он буде нестао, а једном мора нестати, тада неће бити више оних животиња, које би, развијајући се у слободи, борби и утакмици, могле прихватити лучу животнога развоја. Човјек ће бити кобан по живи свијет. Он је као цвијет нашијех агава, који стаје живота биљку која га је годинама припремала.

„И не само то. Неће само фауна бити све сиромашнија, већ и само човјечанство. Многе су људске расе већ нестале као жрт-

ве културе. Тако ће бивати и убудуће. Расно уништавање се већ налази на неким програмима. Може се претпоставити да ће једног дана, можда још далеког, кад све садашње расе буду биле замењене другим, једна једина раса, физички надмоћнија, преплавити вас свијет. Једна, или само неколико људских раса, са готово истом културом, која десетина домаћих животиња, правих наказа, живих творница мяса, масти, млека, јаја, нешто корисних животиња у шумама и пољима гдје расте мали број човјеком одабраног дрвећа и усева, то су вам изгледи будућности живог свијета и човјечанства, ентропије која ће претходити смрти.

— То баш није много весело што нам причаш, Божо, примети Милован, који је посматрао рибице како се крећу у провидној води. А ко ти зна можда и неће бити тако?

— Као што се не зна како је човјек постао, не зна се ништа ће бити од њега у будућности, рече Зеџ. Али, ако је истина да смо животињског поријекла, онда жалим што природа није изабрала за врхунац свога стварања неку другу грану живота, већ мајмунску. Што није изабрала, рецимо, род чистог и поносног јелена или достојанственог слона, већ онај сој дрекаваца, прљавијех кезаваца, који се вјечито бишћу и чешу на непристојним мјестима. Са њих је, између осталог, и ружноћа прешла на човјека, јер ни један други створ не може бити тако ружан као човјек и ни једног старост не понижава тако као њега. Коњу мораш погледати зубе да би му знао године, а у човјека свака црта, сваки покрет, одају старост која понижава.

— Хеј, синовче! узвикну Милован, немој тако да се цилиташ, могао би да погодиш кога од нас.

— Ма пусти их, рече дум-Нико, ни сами не вјерују у глупости своје шјенце и рационализма.

Па обративши се Гргуревићу:

— Ти рече да је онај човјек, којег си изучио мозак, био здрав и нормалан.

— Потпуно, потврди Гргуревић.

— А зашто је осуђен на смрт?

— Због крађе, убиства и силовања.

— Само то! И такав је човјек за тебе здрав и нормалан? упита дум-Нико са мало ироније.

— Јесте, бар у ономе што микроскоп може догледати, одговори Гргуревић.

— А, тако! рече дум-Нико, гледајући испод ока свог пријатеља.

Зеџ се мало предомишљао па изјави:

— Можда се злочинци не разликују тако много од нормалних људи као што би се по њиховим поступцима могло мислити,

и као што се стварно и мисли. Превара, крађа, разбојништво, све нам се то указује у сасма другој боји него ономе који их је починио. Ми видимо само одвратно, кажњиво дјело, као да је оно само себе ради учињено, а не видимо му повода и сврхе. Онај који краде има пред очима оно што ће му та крађа прибавити, а то мора бити нешто лијепо, племенито, чему и ми тежимо или за чим чезнемо. Преступник се разликује од осталих само по томе што у њега жеља, заједничка једним и другим, у својој неодољивости помрачује ружноћу средства. Стога преступнику његов лик није ружан, јер га он не види већ има пред очима циљ који тражи да достигне, а који може бити лијеп. Гнусно дјело силовања може почивати стварно на идеалном заносу љубави.

— Такву прдилоквенцу могао си за себе задржати, укори дум-Нико свог млађег пријатеља, кога је још дјететом знао. Човек није увјек духовит кад хоће да не мисле као вас свијет.

Дум-Нико је замерао Зецу његову безбожничку философију и није пропуштао ниједну прилику да му то без увијања каже. Једном кад су се препирали о хришћанским догмама, дум-Нико, изгубивши стрпљење, рече Зецу:

— Допустићеш да у оно у што је вјеровао један Данте, може вјеровати и један буздо.

— Нема сумње, одговорио му је весело Зец, да је Данте био геније а да сам ја буздо. Али ништа није горе од тога него имати мисли паметније од своје памети.

Вративши се на питање о будућности човечанства, дум-Нико је говорио:

— Како ће свијет завршити, то не знам; али по свој прилици неће се завршити онако како Божо замишља, као што за цело није ни постао. По теби, Божо, сила и број одлучиваће о будућности човјечанства. Али зашто би у будућности било друкчије него што је било у прошлости? Стварно, мале мањине, неки пут и појединци, дају својим духом правац човјечанству, одређују му судбину. Атена је била мало острво у мору барбара; Исус, једва запажен у Римском царству. Међутим, они су побједили, и свијет је, у ономе што данас има најбољега, њихов. У будућности поникнуће можда из неког малобројног народа или на изглед незнане расе, каква идеја, настојање које ће освојити свијет, што нијесу могли постићи народи који су својим оружјем освојили царства. Ако и надвлада, као што ти мислиш, каква раса својим бројем, неће по свој прилици завладати својим духом, већ ће побједа доћи оданде одакле се најмање очекује. Ко је онда стварно побједник? Расе старих Грка данас више нема. Некадашњи барбари насељују данас свијет. А ко је данас стварно мртав, Грци или барбари?

„Зато је садашња подјела на велике и мале народе само глупост. Постоје малобројни и многобројни народи; а то није исто. Народ је велик по ономе што оставља у баштину бољитку, напретку и уздизању човјечанства. Једино то вриједи и живи у историји. А онај народ који не оставља ничега духовног, него само већи број гробова, није велик народ. Народи живе својим духом и онда кад их више нема.

„Стога смо ми Дубровчани велик народ — били. Дали смо својему времену примјере складности, човјечности и мудрости. Међу првима смо укинули ропство, уздигли сељака углађеношћу (а не демагогијом), прихватили напуштену дјецу, били гостољубиви према несрећним владарима, зато што су били несрећни, цијенили смо слободу више него злато. Имали смо мислиоце, пјеснике, родољубе, дипломате, поморце, трговце, и слуге Божје. А није нас никад у Републици било више од тридесет тисућа. Имали смо прије неколико вјекова шири појам о међама свог народа, поробљеног и поцијепаног, кудикамо шири него што га данас имају... То се зове бити велики народ. А данас! заврши дум-Нико подигавши очи к небу.

Скочибуха отре са чела зној што му га је жарки говор био натерао. Затим стаде брисати наочаре, жмирећи својим кратко-видим очима, замореним дугим ноћима претраживања ситних текстова речника под слабом светлошћу уљане лампе, сада засењених светлошћу дана.

— Историја говори на твоја уста, Хризостоме, прихвати сада реч Милован. Све што си рекао сушта је истина. Иначе ти се не би могло опростити што хвалиш свој Град. Јер је самохвалисање уздизати народ којег смо један део. А није пристојно хвалити себе. Зато, кад хоћу да говорим о своме народу најпре се запитам да ли бих могао о себи рећи оно што бих о њему рекао. Па ако видим да то не иде, ја се тада уздржим. Због тога чешће кудим свој народ него што га хвалим. Уосталом тиме већу услугу чиним од оних који га узносе, — и себе уз њега. Не будимо хвалисавци; али будимо поносни.

Барка која их је јутрос довела стиже из Гружа, пристаде уз обалу на којој су седели. Стари мрнар, на позив дум-Ника, седе међу њих да попије чашу вина.

— Сад се немате што страшити, госпару, рече Марко Миловану, нема више вјетра, бонаца је.

— Добро си ми то рекао, иначе сам мислио да се извучем и поћем пешице до Гружа, изјави Милован.

Опростише се с крчмарем, сложено му изјавише своје задовољство на његову обеду, пак поседаше у барку.

Имао је право стари Марко, на изласку из Ријеке барка је клизила по сасвим мирном мору.

Код Кантафига пробоше мимо велики теретни пароброд *Авала*, од неких 10.000 тона, који је малочас био стигао са свог пута у Аустралију. До њега је готово ишчезавао брод на једру од три катарке, барк од 350 тона, један од последњих те врсте који се виђао у Јадрану.

— Ето, рече капетан-Лесо, показујући брод на једру, са таквијем сам бродом путовао по свијету.

— Ја би прије навег'о с њим него с онијем вапором, примети Марко, који је само једном путовао на пароброду, и, не мавши се привикнути, а бродова на једру није више било, напустио је далеку пловидбу те је сада живео од своје барке.

Милован је радознало гледао брод са многобројним конопцима трију катарака, укрштеним пенулима са умотаним једрима. Само је на задњој катарци било раширено велико једру да би се осушило.

— Ето видиш оно једру, то ти је шошњача, рече Божо Миловану, употребивши нову терминологију недавно проглашену званичном.

— Каква „шошњача“! плану капетан-Лесо. То су измислили они тамо у школама и канцеларијама, који никад нијесу имали посла с једрима. Та господа би хтјела да све оне називе које су наши поморци створили и вијековима употребљавали, који су се с нашијем језиком разлијегали по свим морима и океанима, замијене терминологијом коју су у својим кабинетима исковали. И то каква терминологија! За чобане а не за мрнаре. Шошњача! Та то и не мирише на море, већ смрди на козе и захандију.

Сви су се у барци смејали гнушању капетана Леса које је било необуздано као и његов смех. Само је стари Марко мучао.

— Веле да се ми служимо италијанским називима, продужи капетан. Стварно су млетачког поријекла, али дотјерани на наш начин и, што је главно, који су се с нама сродили. Инглешки поморски називи готово су сви холандског и данског поријекла. Е, али Инглези нијесу бубди како ми. Срећа је што нема више ни пенула, ни сартије, ни тринкета, па оне ругобе неће изићи из њиховијех кабинета, ће вјетар умјесто једара може напухат њихове гаће...

Сви прснуше у смех, савијајући се на својим седиштима, од мрнарске речитости капетана Леса. А стари Марко, одушевљен жарком одбраном једара која су га носила по свету и хлебом хранила, задовољно је одобравао и убацивао:

— Е, е, тако је . . . Који би враг могао знати да је ранда „шошњача“! . . . Не бих је ја, богареми, хтио потезат, кад би се тако звала . . .

— Хајде, стари, немој се љутити, рече му дум-Нико кад пристадоше у Грузју, излазећи из барке и стежући му руку.

— Имаш право, Марко, рече му Милован, држећи његову руку у својој. Видео си, нисам никакав мрнар. Али да сам на твоме месту бранио бих као и ти и наш капетан ваша драга једра.

— Хвала вам, госпару, хвала, говорио је с узбуђењем Марко.

Марко отисну барку, и док је прелазио у Лапад, веслајући, мрмљао је гласно:

— Шошњача, шошњача! Ама то мора бити да су они са вапора то измислили. Они нама, право ријет, никада нијесу добра жељели . . . Нека они на својим вапорима чине што им драго, али нека се не мијешају у наше бродове . . . Ама, би ли враг то био измислио! . . .

Стари мрнар се трже; занет својим негодовањем, у последњем тренутку опази да је дошао до обале, хитро скочи и руком се дочека на камене степенице.

Бїилог

I ПОСЛЕДЊЕ ШЕТЊЕ

Дошло је пролеће. Сав је Дубровник у цвећу. Мири на Посату су озеленели над опкопима заруменелим олеандрима. Ван града на сваком кораку вас из заседе изненађују мириси ружа и топли дах борова. Као воском превучено, лишће ловорике, наранче и евонимуса стакли се на сунцу. Све блешти, обојено без мере: право распикућство, бес, лудило светлости и боја, пред којим многи сликар долазећи са Севера устукне као пред каквом саблазни.

У самоме Граду толико је сунца на Плаци да све оно пра-старо камење блешти као да је ново истесано. У уским улицама иза Светог Влаха, у које сунце никад не продире, мешају се испарења алкохолних пића са мирисима ужарије, бакалара и берберница; а на другој страни Плаце, на Пријекоме, у уским, стрмим степенастим уличицама, где се на конопцима затегнутим преко улице суши рубље, уз мирис пржене рибе дижу се плесњиви дахови које је сунце успело да измами из подрума и сиротињских станова.

Једно по подне друштво петорице било је на Локруму. Шетали су под сводом густог зеленила, затим по манастирском врту, где су на истој грани поред белих цветова висили огромни жути четруни. Хроми вртар видећи Милована удивљена, убра један од најлепших четруна и подари му га. После шетње по острву поседаше на камена седишта у манастирском врту, што се у правоуглу око каменог стола протежу над самим морем.

Други пут отишли су на цео дан на Лопуд. А једне тихе ноћи без месеца, на уласку у Ријеку, капетан-Лесо, Милован и Зец ловили су рибу „на свијећу“. Зец је полагао веслао, Милован је седео на крми, а капетан-Лесо је на кљуну барке стајао с оствама у рукама, вребајући рибу која би упала у светли круг ацетиленске лампе.

У дубини, по дну покривеном алгама, у млечној зеленкастој светлости, промицали су разни створови и њихове сенке, изнена-

Ђени у своме скровитоме животу, збуњени и засењени. Капетан-Лесо би, изабравши плен, узео став Нептуна вребача, хитнуо оству, а затим је извукао с рибом натакнутом на бодви. Риба је била савијена у грчу и крвавила је. Капетан-Лесо би је тада ишчупао са бодве и бацио на дно чамца. Пред поноћ свратише код бодула у Ријечи и вечераше уловљену рибу. У зору, полако веслајући, вратише се у Груж.

Крајем пролећа Милованово друштво почело се разилазити. Најпре је Зец престао долазити на састанке. Био се упознао с једном младом Швећанком, асистенткињом при катедри историје уметности на универзитету у Упсали, која је ради својих студија била дошла, преко Италије, у Дубровник. Зецу ју је био упутио један његов италијански колега, и он јој је био вођ и тумач по Дубровнику. Сваког дана су се састајали у музеју, те су разгледали Двор, цркве, манастире и зидине. Шетали су по граду и околини, а увече су седели пред кафаном на Пилама, са још двојицом странаца, једним швајцарским новинарем и једним енглеским сликарем.

Видело се да је Зец сав обузет својим новим познанством, тако да више није имао времена за своје старе пријатеље. Дум-Нико, кад би га срео, задиркивао га је да је заљубљен, од чега се Зец бранио, сећајући се, вероватно, шта је недавно још говорио о љубави. Али се дум-Нико није варао. И кад је млада Швећанка пошла у домовину, понела је из Дубровника пуно забележака и снимака дубровачких старина, а оставила је у њему своје срце. Ускоро затим били су верени.

— Наш Зец, говорио је Милован, својим примером најбоље је доказао како је свако мудровање и одржавање неког начела у љубави бесмислено. И Зец је паметан дечак кад је тако сјајно порекао оно што је онако ватрено доказивао. Слушајући га на твојој гозби, знао сам да ће тако бити.

— Е, али он је то учинио само стога што је нашао сасвим изузетну прилику, колегиницу која изучава исто што и он, примети дум-Нико.

— Ха, ха! насмеја се слатко Милован, сви заљубљени замишљају да је њихов случај изузетан и јединствен, што једанпут више потврђује да је наш Зец чедан и поред своје философије.

— А је ли добро учинио што се одлучио женити се?

— У природним стварима, мој Нико, никад не треба питати је ли добро, већ је ли природно. А сасвим је природно да се човек у годинама нашега пријатеља заљуби и ожени.

Дум-Нико је о Духовима отишао на своје острво, и кад се после десетак дана вратио затекао је Милована болесна, у постељи, а крај њега госпођу Маре, Божа Гргуревића и капетан-Леса.

Видећи промењене црте у Милованову осмеху и забринутост његових пријатеља, прикривану извештаченим расположењем и натегнутом шалом, дум-Нико држећи његову омршавелу руку осети дубоку тугу на помисао о расстанку с вољеним пријатељем.

Помогоше Миловану да се смести у наслоњачи крај постеле, јер је тако лакше дисао него лежећи. Савладавши се, дум-Нико је забављао свога пријатеља, шалио се и смејао, тврдећи да је „јужина“, која је у постедње време често пухала, узрок Миловановој слабости.

— Та каква јужина! Истрошило се, изанђало се, ето то ти је. Доста се и живело. Смрт у мојим годинама није ништа страшно, ако је сам човек не начини таквом. Кад си имао храбрости да живиш и уживаш, мајчин сине, онда буди храбар, то јест не буди кукавица кад је дошло време да се мре. Није ми толико жао што ћу умрети колико што задајем посла овој доброј госпођи Маре, рече Милован узевши руку старе госпође и приневши је уснама.

— Ама што говорите, драги госпару Миловане! Само да нам ви опет будете здрави, говорила је сасвим искрено добра жена.

Милован је говорио на прекиде, јер му је дах био плитак. Говорио је с осмехом, са својим доброћудним изразом смиреног и искреног човека који је већ на ономе свету.

Кад оставише Милована и побоше низ Бусовину, Божо одговори, на нестрпљиви и забринуту поглед дум-Ников, да је лекар рекао како у Милована срце све више слаби и попушта.

— Ах, драги мој Милован! дубоко уздахну дум-Нико. И целог пута кроз град не проговори ни речи, ударајући при сваком кораку својим штапом по каменим плочама као да се буну против горке судбине.

Пријатељи су сваког дана обилазили Милована, чинили су све што су могли да му угоде и да га охрабре. Једног дана, кад је пиркао освежавајући маестралић, затекоше га на тараци у наслоњачи где пише неко писмо на једној великој књизи коју му је госпођа Маре наместила на коленима. То их обрадова и ули им нешто наде. Али то беше Милованово последње писмо.

II ПОСЛЕДЊЕ ПИСМО

Драга моја синовице,

Пишем ти последњи пут, јер осећам да ми је крај близу.

Ти ћеш помислити да су ме обрвале црне самртничке бриге. Далеко од тога! Баш ни трага трагичноме не налазим у своме расположењу. Смрт је ту крај мене и није нимало страшна. Не личи на онај костур са оштром косом, како је обично представљају, већ ми се чини да имам поред себе сестру која је ту да ме бонога прихвати у своје крило.

Ја знам да ће теби, драга моја Душице, бити најболније то што сам ти недавно још одушевљено писао како мислим да живим на селу, па ћеш себи рећи: „Ето, волео је да живи, веровао је да ће још дуго живети, правио је планове, а смрт долази да све пресече“. Јер највише нас дира у смрти то што открива ништавило наших нада.

Али ја, драга синовице, нисам никад правио планове зато што сам мислио да ће бити остварени. Највећа су уживања у неоствареним плановима, јер они нису ничим ометани. Сама замишљање и изграђивање среће у мислима дају нам најбољи део уживања којем тежимо. Ја сам тако умео да се мислима унесем, на пример, у срећу богатства. Правио сам распоред на шта бих употребио своје неограничено благо: подизао сам задужбине, путовао по свету, повезивао у кожу све своје књиге, изазивао завист глупака, светио се онима који су ме вређали и понижавали.

Да је све то било стварно, данас би ми мање од свега тога остало него што стварно имам. Јер бих жалио благо које остављам, бринуо бих се да ли сам га добро поделио, гризла би ме савест што сам своју мржњу задовољио...

Некад сам опет замишљао како бих изградио своју срећу да сам био ситнији и сиромашнији него што сам.

Уосталом, драга синовице моја, ти знаш да ја нисам живео само тако у сновима већ да сам умео да живим и у стварности. Немојте дакле ви мене жалити, већ ја вама желим то што сам

дочекао, а то је: да будете сити живота. „Како, сит живота, ти који си га толико волео, који си био уметник у вештини живљења!“ узвикнућеш. Јест, управо зато. Сад се осећам као оно кад сам се у младости враћао у зору кући са какве седељке и весела. Да ми је тада когод рекао: „Хајде, Миловане, да продужимо“. — „Иди збогом, идем да спавам“, одговорио бих му. Значи ли то да ми гозба није пријала? Јер каква би то гозба била са које човек не би изишао сит! Каква би то трпеза била кад ти се не би смучило на саму помисао да понова заседнеш! Тако се мени данас смучи на саму помисао на живот. Хвала лепо, добро сте ме угостили и почастили. Доста ми је. Сада хоћу да се одморим. Боје се смрти они који нису умели да живе. А ја нисам од тих. Зар то не би било крајњи кукавичлук и највећа недоследност да се узбуђујем пред смрћу? Нисам ли дознао већ у детињству да ћу једног дана умрети? Нисам ли далеко пребацио средњи људски век?

Дакле, не узнемирујмо се. Знаш да сам ти увек говорио да је највећа несрећа човекова: узрујавање. Без њега сва зла која нас могу задесити лакше би се поднела.

А сад збогом, синовице драга. Загрли ми унучиће моје. Ах, Машо и Љиљо! Никад се више нећемо видети, никад!...

Гле, смрти се не бојим, али ова реч **никад!** као да је сад први пут чујем. Не, смрт није страшна, али ово **никад!**... Не могу више. Тешко ми је...

Сад ми је лакше. Завршавам. Мислио сам да немам шта више да научим од живота. А сад сам тек дознао да нам сузе нису узаман дате.

Збогом!

Ваш дејка

Милован

III УМИРАЊЕ

Ускоро, једне ноћи, Миловану позли. Позваше лекара и дум-Ника.

Инјекција камфора и кофеина ошину срце, извуче из његових дубина остатке снаге те се Милован осети боље.

Кад лекар оде те Милован остаде насамо са дум-Ником, он га узе за руку и рече му благо:

— Слушај, драги мој Нико. Да ви мене овде сахраните. Биће ми добро ту међу вама као и у мојој рођеној грудима. Та једно је то све... Ово ћеш писмо послати мојој синовици. Она ће ти послати, као што сам јој већ писао, све моје белешке, те ћеш можда наћи у њима штогод за своју употребу...

Ту Милован застаде задихан, притворених уста. Заваливши главу на узглавак и склопивши очи настави:

— Право да ти кажем, одлазим са овога света задовољан собом само у једноме: на пламен братске мржње, који све више захвата око нас, ја нисам кануо своју кап уља. А ниси ни ти, добри мој Нико. У том погледу савест нам обојици може бити мирна...

Потом Милован заспа.

Недељу дана Милованово стање се није погоршавало, неких дана се и побољшавало, а добро расположење га није напуштало. Кад би га са осталим пријатељима посетио и Зец, придружио би се осталим у задиркивању новог вереника. Али једно поподне, у другој половини јуна, Миловану јако позли. Тражио је ваздуха као што жедан тражи воде, а нико му га није могао дати. Седео је крај отворена прозора у наслоњачи, и како је према њему било велико огледало, он замоли госпођу Маре да огледало покрије, рекавши с осмехом да неће да види како изгледа кад умире. Дисао је тешко и кратко; чуло се неко крклање у плућима. Наједном престаде дисати. Дум-Нико погледа Божу и лекара питајући их погледом је ли то крај. Али дисање би

се опет повратило, тешко и убрзано. Затим би опет престало, и тако наизменично.

— *Cheyne - Stokes*, рече лекар погледавши Божа Гргуревића значајно.

Болесник није више био при свести и чинило се да му је крај близу, кад му лекар даде једну инјекцију. Дође мало к себи те му дадоше да срче јаку кафу. Милован тада погледа зачуђено око себе, па видевши своје пријатеље и сетивши се да умире, осмехом им показа да их познаје и да зна на чему је.

Два дана је тако трајало. Кад се чинило да је крај већ ту, лекареве инјекције би продужиле умирање шибајући, као што се немилосрдно шиба коњ који је пао под теретом, оно јадно изнурено срце, које није тражило друго него да се одмори после седамдесет година непрекидног рада.

Другог дана увече лекар рече да било нагло слаби. Видећи га како припрема инјекцију, дум-Нико га запита:

— Нашто то, докторе, кад нема више наде?

— Наша је дужност, одговори лекар, да чинимо све што можемо како би продужили живот.

Извршивши убризгавање, на чији убод самртник није више био осетљив, лекар изјави да мора употребити и сонду.

Пријатељи окупљени око умирајућег питали су се погледом нашто то продужавање агоније, али ипак не рече нико ништа, на помисао да би тиме стварно могли прекратити живот своје пријатељу. Лекар приступи сондирању. Тада Милован, не долазећи к себи, стаде нешто гунђати и псовати, и у једном тренутку, сабравши последњу снагу, и као да се буну што не само није могао мирно и природно живети, него што му не дају ни да тако умре, грчевито опружи ноге и руке стиснутих песница, гурне лекара који је био чучнуо између његових ногу. Лекар, изгубивши равнотежу, паде натрашке и претурни сто на којем су стајали лекови.

— Молимо вас сви, докторе, рече дум-Нико гушећи се од узбуђења, немојте чинити ништа више, кад му нема спаса.

Самртник није више долазио к себи. Госпођа Маре и дум-Нико бдили су крај њега целе ноћи.

У зору се пријатељи окупише у врту, одакле се кроз прозор видеда наслоњача у којој је Милован издисао. Минчета, Ловријенац, звоник Мале Браће заруменише се у врховима својим од првих сунчевих зракова који су падали са Срба. Мириси ловора, рузмарина, морског бора, пелина и свакојаког цвећа мешали су се као пробудени и усковитлани појавом сунца. Одмах према врту, на Илијиној Главици, двоје заљубљених, загрљени седели су на клупи и гледали море.

Кад лекар дође са својом кожном торбом, Милованови пријатељи се побојаше да не дође до нечега сличног синоћњем покушају. Али, опипавши било, лекар га није могао осетити. Тада прислони ухо на груди, ослушкујући. Поновивши то неколико пута, управо кад са старог звоника на Плаци одјекну осми удар, лекар подиже главу и рече:

— Свршено је.

Дубровачки пријатељи Милованови и госпођа Маре прекрстише се. Дум-Нико клече крај одра, склопи руке и стаде шапутати молитву, једну од најискренијих у своме животу. Крај прозора, са лицем сакривеним у марами, плакао је капетан-Лесо, чија су се широка леђа тресла у белом платненом капутићу.

Молишва на Срђу

МОЛИТВА НА СРБУ

На месец дана по Миловановој смрти, дум-Нико Скочибуха и Божо Гргуревић обиђоше гроб свог пријатеља и положише цвеће на мермерну плочу. Од Три-Цркве упутише се Илијиној Главици, где је дум-Нико становао, а Божо Гргуревић настави сам шетњу ка Горњем Коналу.

Ишао је полако уз брдо, застајкујући с времена на време да би одахнуо. Посматрао је тада Град који се под њим откривао и море које се простирало. Изнад Конала, на падини Срба седе да се одмори.

Дубровник, са својим старим крововима од римских црепова и звоницима, опасан зидинама, надвишен Минчетом, лежао је под њим, а мирно море се у даљини летњим испаравањем сливало са небом. Тамно-модри Локрум као да је дубио на своје врху у морским дубинама, а на лево, у даљини, опажали су се сиви облици Мркана и Бобаре. На сунчеву црвену колуту, који је почео да тоне у море, одсецала се љубичаста стена Светог Андрије са својим светиоником.

Гледајући свој Град, Божо Гргуревић стаде декламовати Ренанову *Молитву на Акрополу*:

„О отмености! о лепото проста и истинита! богињо којој служити значи служити разуму и мудрости, ти чији је храм вечити наук савесности и искрености, ја стижем доцкан на праг твојих мистерија; ја доносим на твој олтар многу грижу савести“.

И тада продужи:

— Са овога бријега, под којим се свети огањ мог народа никад није угасио, док су свуђ наоколо притискивале густе тмине, чуј глас сина твог, Славни Граде мој. Нека се слобода, просвећеност, складност и човечност гајени вјековима међ твојим мјирима, рашире целим мојим народом. Искоријени мржњу у крилу његову, не дај да буде заведен, усади љубав у срце његово, и нека се окупи око тебе и славећ твоју прошлост,

своју слави! Нека правда влада међу нама. Јер човјек мора знати да он једини прописује казне и дијели награде. Мора знати да нема никога који би његове грешке и неправде исправљао, да је људска пресуда последња. Човјек, остављен самоме себи, има страховиту одговорност. Мора знати да правда и љубав уопће не постоје ако нису међу људима. Глас којим вапијемо дигнувши очи к небу, губи се у хладној равнодушности међузвезданог простора. Стога поглед свој и глас управљам у долину, теби, мили Граде мој: гаји љубав, брани правду, чувај слободу.“

Мрак се хватао. Летње севање иза видика откривало је тренутно додир неба и земље. Дубровник као да је утонуо у велику дубину. Цвет рогача ширио је сада свој топли отужни мирис.

КРАЈ

САДРЖАЈ

	Страна
Увод — — — — —	7
Разговори	
I Долазак — — — — —	11
II На тараци — — — — —	19
III Писма — — — — —	39
IV Звуци — — — — —	43
V Гозба — — — — —	61
Епилог	
I Последње шетње — — — — —	93
II Последње писмо — — — — —	97
III Умирање — — — — —	99
Молитва на Србу — — — — —	105

РЕЦЕНЗИЈА

Проф. др Андрија Б. Стојковић

ПРВО ИЗДАЊЕ

Тираж 1000 ком.

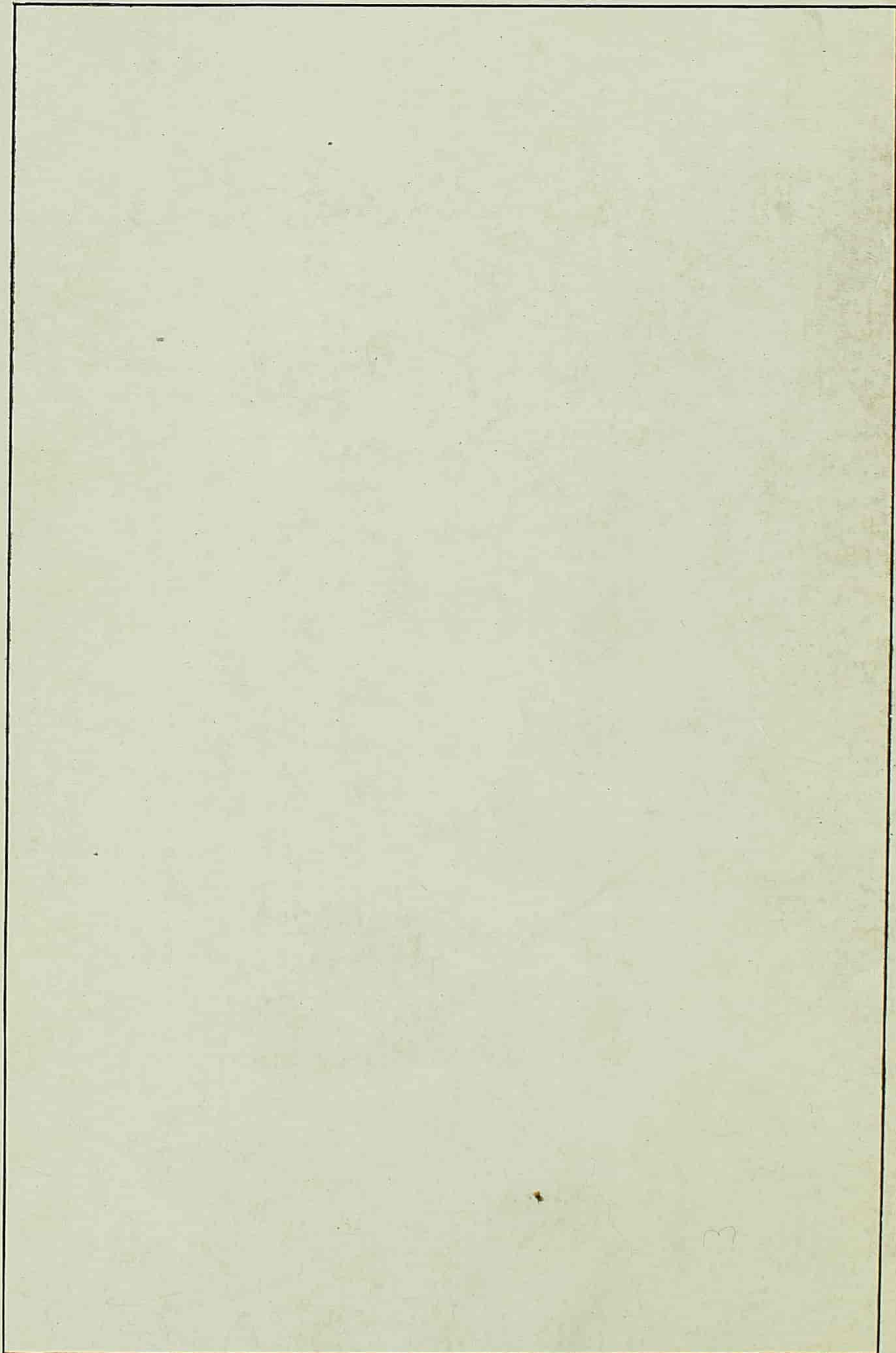
Издаје и коректура

Др Лепосава Марковић-Баја

Технички уредник

Инж. Адам Редеповић

Штампа: „Радиша Тимотић“ — Београд

3

3